

לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה הי"ז

(פעולתם של ר' יעקב האגוז ומשה בנו לטובתם)

מאת

מאיר בניהו - ירושלים

מצבה של קהלת ירושלים במאה הי"ז. הלך והתרופף; מאורעות שונים אירעו בה והביאו חליפות ותמורות במעמדה הכלכלי והרוחני. בשנת שפ"ה (1625), בזמנו של המושל העריץ אבן-פרוך, עברו על הקהלה גזרות ורדיפות שהוסיפו סבל על סבלה. תנאי החיים הכלכליים הורעו במאד ויהודי ירושלים ניתרדלו. רבו הבורחים למקומות אחרים, לשאר ערי הארץ או לארצות חוץ. ירידה גדולה באה גם בחייה הרוחניים של ירושלים; פנה זיון של ישיבותיה המפורסמות, החכמים שבהן מתו או עזבו אותן ולא נותרו אלא בני דלת העם. זמן קצר לאחר מהומות אבן-פרוך, בשנת ת"ח לערך, באה על הקהלה מכה שניה, היא המגפה השחורה. עוד הפעם הוכרחו רבים מיושביה לנודד מירושלים ולהמלט על נפשם לרמלה. ראשי הקהלה שלחו שליחים לחוץ-לארץ להודיע ליהודי הגולה על מצוקתם ולבקש מהם עזרה.

א

מדרש. בית יעקב. מוסד וויגה בירושלים. קהלת ליורנו שעמדה אז בעצם פריחתה הרבתה לחמוך בא"י והסבירה פנים לשליחיה; היא גם הגדילה לעשות בשעת משבר זאת. ביחוד הצטינו בפעולת החמיכה העשירים המפורסמים מבית וויגה - שלשת האחים אברהם ישראל, יעקב ורפאל - אשר מסחרם היה נפוץ גם מחוץ לערי איטליה וסניפי עסקיהם הגיעו לאמשטרדם. הגבירים האלה חשבו להקים מוסד-קבע, בית מדרש גדול, בירושלים שיקל על מצוקתם של יושביה היהודים. למטרה זאת הקדישו סכומי כסף עצומים והפקידו אותם בבנקים של ליורנו ואמשטרדם. למולו של המוסד נודמן אז לליורנו ר' יעקב

1 עיין: חרבות ירושלים, וינציאה שצ"ו.

2 עיין: מ. בניהו, רבי שמואל נארמיאן ותקופתו בירושלים, ירושלים תש"ה, עמ' 19.

א

הוצאת המוסד, תל-אביב

INDEX TO THE HEBREW UNION COLLEGE ANNUALS

VOLUMES I TO XX

ABRAHAM, ISRAEL

The Lost "Confession" of Samuel (I — 1924).

Pico Della Mirandola (Jubilee — Special, 1925).

APTOWITZER, V.

Asenath, the Wife of Joseph — a Haggadic, Literary Historical Study (I — 1924).

The Rewarding and Punishing of Animals and Inanimate Things According to the Aggadic View of the World (III — 1926).

Spuren des Matriarchats im Juedischen Schrifttum (IV — 1927).

Spuren des Matriarchats im Juedischen Schrifttum — Schluss und Nachträge (V — 1928).

Arabisch-Juedische Schoepfungstheorien (VI, 1929).

Untersuchung zur Gaonäischen Literatur (VIII-IX — 1931-1932).

ATLAS, SAMUEL

להתפתחות הסוגיא וההלכה (XVII — 1942-43).

BAECK, LEO

Judaism in the Church (II — 1925).

BAMBERGER, BERNARD

Fear and Love of God in the Old Testament (VI — 1929).

A Messianic Document in the Seventh Century (XV — 1940).

Revelations of Torah After Sinai (XVI — 1941).

BERNSTEIN, SIMON

The Letters of Rabbi Mahalalel Halelujah of Ancona (VII — 1930).

Lubot Abanim, Part II (X — 1935).

"שרידי שירה מ תקופת הזהב" (XVI — 1941).

דיואן שירי הקדש של שלמה בן משלם דאפי"רא (XIX — 1945-46).

חאני אשר השפעתו על הנבירים מבית וויגה היתה גדולה, והניח את חותמו על בית המדרש.³

ר' יעקב חאני נולד, כנראה, בפאס שבמרוקו,⁴ ועוד בהיותו בצפון אפריקה, בעיר מולדתו, בודאי הגיעו לאוניו הידיעות על דבר ההרפתקאות שעברו על יהודי ירושלים.⁵ כנראה שהחליט לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בה ישיבת קבע, אלא שבדרכו לאי סר לאיטליה, אולי בכונה להדפיס שם ספריו. מתי עזב את עיר מולדתו וכמה זמן שהה באיטליה – דבר זה קשה לקבוע. אנו יודעים שבשנת ת"ז כבר היה בוירונו והשנים שבין ת"י–ת"ז עשה בליוורנו.⁶ ויש רגלים לדבר שהייתה להקמת בית המדרש הגדול בירושלים ממנו יצאה.

ר' יעקב חאני היה גדול בתורה ומבין בהוויות עולם. נוסף על זה חונן בכשרונות פרדוניים מובהקים. בדרכו לאיטליה (?) עשה זמן מה בשאלותניקי, מרכז התורה של יהודי המזרח אן, התבונן בישיבותיה המרובות ועמד מקרוב על

8 עיין, משנת חכמים' לר' משה חאני (אנאבוק תצ"ג, סימן ש"א, דף ע"ז ע"ג): וכמה זכיה יש להם לאותם שמעמידין ישיבות ובתי מדרשות ומפרישין מממנם נדבה לה' לא לבר ללומדים המלמדים חינוקות אלא גם קובעין שכר לחינוקות שהם לומדין בת"ח, מידי שבת בשבתו, כמו ששמעתי שכך נוהגין בעיר ואם בישראל רבתי בדעות שרתי במדינות הק"ק חברות] ת"ח ישראל וויגה ז"ל שידבנו לבו לנסור המצוה... במה שקבע פרס גם לבני עניים... ועשה ביתר שאת נדבה לשם ה' והפריש חלק הון כדי לחלק בין התלמידים מידי שבת בשבתו ומידי שנה בשנה בחנוכה להלביש אותם מכף רגל ועד ראש גם לרבניהם... ושכר עושה ומעשה יהיה לא' ז"ל על השנחה פרטית שהיה לו עם המלמדים והתלמידים לקרב להם הנאת הון ונפש: השווה בדבריו ב.שפת אמת' (אמסטרדם תס"ז, כ"ו ע"ב): הנביר כמה' אברהם ישראל ויגה ואחיו הנביר יעקב ויגה זלה"ה (ש)היו הם הראשונים שבאמצעות... הגאון המיוחס שהרביץ תורה בישראל אדוני אבי זלה"ה נטעו אשל בבאר שבע זו ע"ק ירושלם ת"ז וקבעו הסגר שהיה בית ועד לחכמים כמצטרך בכל סיפוק הת"ח והתלמידים שהיו בו כדי שלא תהיה דעתם מטורפת אחר פרנסתם.

4 הדעה המקובלת על החוקרים היא כי חאני נולד בליוורנו. הרב י. מ. טולידאנו משער שעיר מולדתו היתה ירושלים (גר המערב' עמ' ק"י; אחריו נמשך הרב י. ל. הכהן פישמאן, ב.התור' שנה ט', גליון 17). אולם מסתבר שהוא נולד בפאס, מקום שם נדרה משפחתו בברחה מספרד והוא מקום מולדת אביו ר' שמואל. ובודאי שלא נולד בליוורנו זה יוצא מדבריו אלה שנכתבו בשנת ת"י: לשמע און הדפוס המפואר מקרוב נשא גם בליוורנו באחי אולי יישר בעיני ה' להשלים חפצי... שאדפיס חבור המשנה אשר זה כמה ימים החלתי [בוירונו] ולא אסתייעא מלתא' (בסוף ספר, ברית אברהם' לר' אברהם גדליה, חלק א'). נוסף ע"ז אם היה הוא יליד ליוורנו היה בודאי צפין זאת.

5 במשך תקופה זו ביקרו שליחים רבים בצפון אפריקה. עיין י. מ. טולידאנו, תעודות מכתבי HUCA, כרך ד', עמ' 464.

6 בשנת ת"ז הדפיס בוירונו ספרו, תחלת חכמה'. בשנת ת"י התחיל להדפיס שם את פירושו, עץ חיים' על המשנה. ובשנת ת"ז נסר בליוורנו.

7 עיין הערה 3. סדר נסיעתו היתה כנראה בצורה זו: יצא מפאס למצרים, ממצרים נסע לשאלותניקי וקושטא, שנפרסמו כערידפוס, ומשם הגיע לאיטליה. זו היתה דרכו של בן עירו ר' אהרן אבן חיים הראשון (עיין מ"כ ב.אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל', כרך א' עמ' 112).

הסדרים למופת ששררו שם. חברת, תלמוד תורה' שבשאלותניקי לא הצטמצמה בבית ספר לילדים וצעירים כי אם הקימה בית מדרש שבו היו לומדים מגיל צעיר ביותר עד אשר השתלמו בלימודים והוסמכו להוראה. מלבד לימודי קדש קבלו התלמידים שם הוראה בדרך ארץ ולימודי חול הנצרכים לחיי יום יום. על יד ה,תלמוד תורה' היו קיימים בתי מלאכה, וידוע הוא בית הדפוס של החברה שבו נדפסו ספרים שונים. בעלותו לארץ ישראל ביקר ר' יעקב חאני במקומות שונים בתוגרמה, פירסם ברבים את תכניה של הישיבה הגדולה בירושלים והזמין לשם גדולי הרבנים ותלמידיהם. תעמולתו עשתה פרי. כאשר פתח את הישיבה בירושלים התלקטו אליו תלמידים וחכמים לא לבר מירושלים כי אם מכל רחבי מלכות תוגרמה. בית המדרש נקרא בשם, מדרש בית יעקב' על שמו של ר' יעקב חאני.⁸

בתי המדרש בירושלים בכלל היו, כידוע, מקור לכלכלתם של התושבים, ואין ספק שהאמצעים הכספיים הגדולים שהובטחו להחזקת ישיבה זו נרמו לשיפור ניכר בשטח הכלכלה. מדרש בית יעקב' הביא איפוא ברכה לא רק בחיי עולם כי אם גם בחיי שעה. ומאחר שתנאי החיים, הן בחומר והן ברוח, הלכו והוטבו, הורו רבים לעלות לירושלים ומספר אוכלוסייה גדל.

נאמנים בדברי ר' משה גלאנטי, מגדולי העיר שאומר: שמים שבא – ר"י חאני – לעיר קדש ירושלם ת"ז נתרב [תה] באוכלוס' ונתיישב' העיר וקפצו עליה גדולי ישראל כמו הגאון המפורסם מהר"ש אלמז' ז"ל והגאונים מוהר"א חניא ומוהר"א אמינו ומוהר"ש גרמזאן.⁹

היתה אז התעוררות לעשות את ירושלים מרכז לגולה. הובעה הדעה כי יש לקיים את התורה בא"י ובפרט בירושלם עה"ק, כי ממנה תצא תורה לישראל שנאמר כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם' וראו כחובה על בני הגולה, לדרוש את ירושלם תמיד ולהרביץ בה תורה בישראל כדי שזכות זה יצליח הקב"ה את

8 עיין נספח א, אגרת יא. וכן ב.משנת חסידים' סי' תרכ"ז, ק"ט ע"ד, ובהקדמה לשרת הקל"ט (אמסטרדם תס"ד). החוקרים סבורים ששיבת, בית יעקב' היתה לא זאת של ויגה אלא של פיריה מאמסטרדם. כך למשל כותב פרומקין: חאני, לא מש מאהל התורה מבית המדרש הגדול, בית יעקב פיריה'. בימים ההם התחתן עם הרב גלאנטי... והאחים הנבירים למשפחת ויגה מליוורנו התנדבו להחזיק בירושלם ישיבת תלמידי חכמים על חשבונם והוא – חאני – היה שמה לראש' (תולדות חכמי ירושלים', ב, עמ' 16, 62 ועיין גם ריבלין בסלואים עמ' 18). טעות זאת הביאה לידי כמה השערות מחרות (כגון רחאנים, חלק ד' עמ' 344; עיין להלן) ולא ידעו כי ישיבת בית יעקב פיריה נוסדה שנים רבות אחר מותו של חאני, בעת שהיה ר' אברהם יצחקי באמסטרדם.

9 בדבריו נמסרו ע"י נכדי ר"מ חאני ב.משנת חכמים' סי' תרכ"ד, דף ק"ט ע"ב. על אישים אלה עיין מ"כ בספר, הזכרון' לרב' הרב קוק, ירושלים תש"ה, עמ' ש"ח–ש"י, סיני' כרך י"ז, ש"ד–ש"ט; קרית ספר', שנה כ"א עמ' 313–315 – ר"ש אלמז' עלה לאי בפעם השניה בשנת ת"ל לערך; נ' חגניה – בשנת ת"ד לערך [בשנת תס"ז ר"י חאני היה עוד בליוורנו]. נאמזאן חזר לא"י מפאלטה לפני שנת ת"ך.

כל הגולה ויחזיר להם נחלתם ויבנה ביתם כבתחלה.¹⁰ רעיון זה פעל על לב רבים. חכמים מפורסמים וראשי ישיבות בחורף לארץ הניחו את כל כבודם ועלו ובאו לירושלים. אנו מוצאים בתקופה זו הופעה שאין דוגמתה בתקופות אחרות והיא כי החלק המכריע של רבני ירושלים מילאו לפניכן תפקידים חשובים בחול. יש לזכור שבאותם הימים עברו על היישוב הגלים המזעזעים הידועים, וריבוי גדולי התורה בירושלים מעיד על שאיפה כזאת. לעומת זה עדים אנו לזרם של תלמידי חכמים שקבלו את תורתם בירושלים שהולך ומשתפר לגולה וממלא שם תפקיד חשוב ברבנות ובהנהגת הקהלות.

ב

סדרי בית המדרש והנהלתו. מתוך צירופים של ידיעות שונות ניתן לנו לעמוד על סדרי הלימוד של ביהמ"ד ועקרי הנהלתו:

ר' רפאל מרדכי מלכי, חותנו של ר' משה חאגיז, הציע בשעתו תכנית לייסוד בית מדרש לרבנים בירושלים.¹¹ הוא כותב כי: "תיקון זה וקרוב לו היה בירושלים זה ימים והיו מספקין בה שנים או שלשה בעלי בתים שבאממטרדם וליגוריה (-ליוורנו) ומאותה (צ"ל: ומאותו) מדרש נתרבה התורה בירושלים אחר חרבן צפת¹² שיחזירה הקב"ה לאיתנה. ועכשו בעונותינו שרבו נחרב בית המדרש... וכמעט שאין היום ת"ח בא"י. מתיקוננו של מלכי אפשר אפוא לעמוד על טיבו של אותו המדרש שקיבל הספקתו מבית וויגה, בעלי בתים שבאממטרדם וליגוריה? ומה היא תכניתו של מלכי?"

בבית המדרש יקבעו מקום לתלמידים וצעירים ותלמידי חכמים. תלמידי החכמים יחלקו לשני סוגים, חלק מהם יטפל ב, צורכי העיר וצורכי כל הגולה משיבים בשאלות הבאים להם מחוץ לעיר ממקומות הרחוקים שבחול¹³ והשאר ירביצו תורה בתלמידים. בית המדרש הוא גם בית התפילה. לאחר תפילת שחרית יכנסו כל באי בית המדרש, יחד לפלפל שתי שעות בהלכה. ואח"כ יכנס כל מורה ומורה למחלקתו וילמד את תלמידיו, עד הלילה. הזקנים ימצאו, כל אחד ואחד בחדר המיוחד לו באותו מדרש וועד החכמים יעסקו בתפקידם. בראש בית המדרש ימונה רב, הגדול שבחבורה, ועמו יבואו, בעיקר, הזקנים, במגע תמידי. סמכותו של רב זה תהא גדולה: אם ימצא שאחד הזקנים אינו מתאים לתפקידו מסיבה גרועה יעביר את אותו, החכם... שנמצא בו דבר שלא הוגן. שנים מהזקנים יבחנו בכל יום חמישי את התלמידים בלימודי השבוע. הבוחנים יתחלפו

10 ר' רפאל מרדכי מלכי, לקוטים מפי' על התורה, חוב' א', ירושלים תרפ"ב, עמ' 41, 45. אם כי דבריו נאמרו על דעת עצמו יש לחשוב שהם מביעים גם את השקפת בני דורו בירושלים.

11 שם עמ' 44.

12 אפשר שכונתו על טבריה (?) שלאחר שנת ת' נחרלה מאד ובשנת ת"ך לערך נחרבה. בטבריה היה עד אז בית מדרש גדול שנוסד בכספי משפחת אישפריאל.

בכל שבוע. מטרת הבחינה היא כפולה: להטיל מורא על התלמידים שילמדו כראוי ושיהיו התלמידים עוסקים בכל כחם בתורה. הבוחנים יוכלו לפסול את התלמידים שיכשלו בבחינה, וגם להעביר את הרב אם אינו מתנהג כראוי עם התלמידים. התלמידים ילמדו בכתה מסויימה - מבלי שיש לב לזמן קצוב - עד שיעברו על חומר הלימודים הקבוע לכתה ויעמדו בו בבחינה. סדרי הלימודים יהיו על-פי סדר השלחן הערוך. בכתות הנמוכות ילמדו ש"ע, אורח חיים ויורה דעה ובגבוהות את אבדהעזר וחשן המשפט. המסכתות של הש"ס יקבעו על פי שייכותם להלכות שבש"ע. - כל מחלקה נקראת בלשון, שלחן, זה סדרם:

שלחן ראשון. - משנה מששת הסדרים; גמרא, מסכת ברכות; תורה עם פי' רש"י וש"ע אורח חיים, דיני ברכות. ואין עולים ממנה עד שילמד התלמיד... וידע אותם הדינים מעצמו לקרותם בלא רב.

שלחן שני. - שלחן סדר זמנים. גמרא, סדר מועד; שבת, עירובין, פסחים וכו'. ואין עולים לתלמיד ממנה עד שידע אורח חיים כמעט על פה.

שלחן שלישי. - שלחן איסור והיתר. גמרא, מסכת חולין וכו'; רובו הגדול של ש"ע יורה דעה. ואין עולים ממנה עד... ששואלים לו בטרפות והוא עונה, שואלים אותו בדיני התערובות והוא עונה.

שלחן רביעי. - שלחן סדר נשים. גמרא, מסכת גיטין, קדושין, יבמות, כתובות וכו'; כל ש"ע אבדהעזר והפוסקים, ובה למדים כתיבה וספרות ושני מלמדים עומדים להם בתורה זו אחר מלמד לתלמידים להיות סופרים ואחר מלמד אותם... לשון ספרדי וכתב ספרדי ועמו חשבונות וחכמת התשבורות.

שלחן חמישי. - דיני ממונות. גמרא, סדר נזיקין; ש"ע חשקהמשפט. מי שישלים את לימודיו ישמש, לעשרה החכמים הרבנים ויהיו רואים איך נותנים פסק דברים ואיך דנים את העם ואיך משפט הגט והחליצה וכל משפט הדיינים. עם התמחותם במקצוע, מושיבים אותם דיינים ומלמדים ומעלים אותם במקום רבם, ואם בחול יצטרכו חכם הקהל שאין להם ישלחו בעדם ונותנים להם תלמיד ששמש כל צרכו וראוי להיות דיין וראש קהלה.

מצד שני, אנו שומעים על שיטתו של ר' יעקב חאגיז ודרכו בהוראה:

א. העצה הנכונה כל מי שנתן לו ה"ת בן ורצה להיות זוכה בו... אחר שיהיה כבר שית כבר שבע ולמד תורה נביאים וכתובים יכניס אותו בלימוד קבוע בגמרא עד שיהיה בן עשרים שנה ויתמלא כריסו מבקיות ופלוט... והנהגתו מנהג זה גם בע"ק ירושלם תוב"ב... זהו למי שחננו ה"ת ונתן לו ולבנו הכנה שיהיה דוקא בעל תורה אבל בכללות הלומדים בת"ח, היותר טוב שיעצתי לאבות הבנים ולתלמידים הוא שער שיהיו בני מצוה שיתעסקו עמה[ם] בתנ"ך עם פרש"י ז"ל מדרשות והגדות ופסקי דינים מההלכות הנצרכות לצורך הנהגת היהדות בעבור [ה] ובירא[ה] ושנים ושלושה ימים בשבוע ללמוד עמהם קצת משנה עם פי' רבינו עובדיה ז"ל ומעט גמרא עם פי' רש"י ז"ל.¹³

13 משנת חכמים ס"א, א', ט' ע"א.

ב. בנו ר' משה חאגיז מוסר לנו פרטים נוספים:

ווא"א (וואדני אבי) ז"ל היה משתדל בכל עת של תורה עם התלמידים שהיה לו בבית המדרש ומפריז להם מעות כרי שישנו את כל הש"ס בעל פה, ויש מהם שעלתה בידם, ויש מהם שזכו במקצת, ויש מהם בשני סדרי[ם]. גם היה מתאמץ ומתעמץ עם קצת מהם לעשות באופן זה בהלכות הש"ס כמו שהובאו בתלמוד ערוך ובקצת מהן בפסקי השו"ע ובקצת מהן בהלכות הרמב"ם ז"ל. ומרי הרב המפורסם מר זקני ז"ל היה אומר שכל סדר לימודו של א"א ז"ל עשה והצליח ועלו ובאו בידו כמה וכמה מהם שכמעט כל התלמוד היה שגור בפייהם כקורא את שמע וכמה וכמה בפסקי דיני הנזכרים היו בקיאים בהן ובאותיותיהם דבר אשר לא ישוער ולא יאמן כי יסופר אם לא שהוא היה רואה בעיניו הסדר וההנהגה, וההבחנה שהיה לו בתלמידים כרי להכיר ולהבחין כח כלי הזכירה של כל אחד ואחד עד היכן היתה מגעת ולהיכן היתה נוטה, דהיה בהם מי שראוי למשנה ולא לגמרא, לגמרא ולא לפסקי דינין, ולכל אחד היה ממנה אותו על אותו פרט שבכח רמיו והשערת שכלו היה נוטה באותו תלמיד שאותו פרט יקבל אותו ויעמוד בידו, וכאשר היה מרמה כך היה עולה לו, ובכל אשר היה עושה ה' מצליח בידו.¹⁴

ג. הוא כותב גם על לימודיהחול:

כל מי שכבר למד תחלה תורת אלהינו... צריך הוא שלמוד קצת ספרי חכמות שהן הכרחיות להבנת דברי רז"ל... הנצרכים לעסוק בהם בהגיונות במספר והגדרה בטבעיות ובאלהות... בתנאי קודם למעשה שימלא תחלה כריסו מסם חיים והוא למד תורתו.

ר' משה חאגיז לא כתב את דבריו במיוחד ולא חשב ליתן תיאור מדויק מצורתו הרוחנית של בית המדרש אלא כתב את דבריו רק בדרך אנב בשעה שדן על נושאים מסויימים שיש להם קשר איזה שהוא עם הדברים. לעומת זאת מלכי דן בפרטות בנושא הזה. על כן אין אנו מוצאים בדבריו של חאגיז הרבה פרטים שזכרו אצל מלכי. אולם בפרטים מסויימים אנו מוצאים הקבלות בשני המקורות. וביחוד בולטים הקיום המשותפים כמה שנוגע להנהלת בית המדרש.

אם נשים לב לקטע קטן מספר, הלכות קטנות¹⁵ של ר"י חאגיז שנכתב ע"י בנו משה, נראה את הדמיון שבדברי שני המקורות, ואלה הם דברי הקטע:

וזכרנו כמה פעמים ב"ש"ב ה"ה הוא - ר' יעקב חאגיז - ז"ל בחברת הרבנים המובהקים גדולים ועצומים כמהר"ש אלמי כמהר"א אמיגו וכמהר"ש נארמיאן וזהו ואף בבית המדרש בחברת רבני ההסגר כולם.

חכמים אלה שהוא נוקבם בשמותם היו גדולי התורה בירושלים שנצטרפו לחוגו של חאגיז (אותם הוא מזכיר גם במקום אחר שהובא למעלה), והיה להם כפי שמתברר מכאן מעמד מיוחד במינו. ר"י חאגיז עמד בראש אותו מעמד. יחד עם

¹⁴ שם סי' ש"ע, ע"ט ע"ד.

¹⁵ חלק א' סי' צ', א' ע"ב.

זה היה הוא גם ראש, בית המדרש בחברת רבני ההסגר כולם, ויש להניח שגם אותם החכמים הנזכרים למעלה נכללו בו. מה היה אותו מעמד ומה היה תפקידו למדים אנו מדבריו של מלכי. כבר ראינו שמלבד הרבנים שהרביצו תורה בתלמידים היה סוג אחר מיוחד, הם, הזקנים, שתפקידם היה יותר כללי ויותר נכבד. יש איפוא לראות מזה כי החכמים הנזכרים בקטע שלפנינו הם הם שמילאו את אותו התפקיד ממש. ועל פי זה נוכל אולי גם לפתור את ראשיהתיבות, הב"ה, היינו - בית הועד?

יש ראיות נוספות המראות לרעת כי התכנית של מלכי מושתתת על יסודות שיטתו של חאגיז:

ובכל יום ששי - כותב מלכי - ילכו אל הרב הגדול והרב נותן שאלה אחת לתלמידים ושאלה אחת לכל החכמים ובאותו יום כותבים תשובתו, וכרי שיהיה להם פנאי לעיין בה היה הרב נותן השאלה מערב יום ה' ובלילה כל אחד מעיין בה עד מקום שידו מגעת וביום השבת כלם מתכנסים ונושאים ונותנים בתשובה כל אחד ואחד מביאה כתובה בספר, ככותב פסק אחד, ואח"כ אחד מהחכמים, העשרה הגדולים ולא התלמידים, דורש ביניהם כל א"א שבת א' על הסדר, ואחריו דורש קטן אחד מהתלמידים להדריכם בפסק ובדרשה, וקודם שיבואו החכמים באים התלמידים וקוראים עם התלמידים מדרש, וכיון שנאספו כלם הולכים אלו ואלו לישא וליתן בפסק ובדרשות.

שיטה זו לקוחה בלא ספק מבית המדרש בית יעקב ויעידו על כך דברי ר' יעקב חאגיז: "ראה ראיתי לכתוב מקצת משאלות שנשאלו בבית מדרשנו, המדרש הגדול בית יעקב, מדי שבת בשבת. ולהיות בלתי אפשר להאריך בכל א' כרצוני, אכתוב מה שעלה במחשבה בקצור נמרץ בדרך אפשר שדנין אפשר משאי אפשר והשתדלתי לכותבם בקיצור הלשון היותר אפשרי... לחדר לתלמידים שיבקשו מקור הדין ואמיתותו בדבר".¹⁶ וכן בהקדמתו לחלק השני: "ואקח... מעט ממה שנשאל מדי שבת בשבתו בבית מדרשנו זה נקרא בית יעקב ומקצת ממה שנתחדש אצלי מדי עברי יום יום... הודעתי נאמנה כי דברי אלה קטנים הם בערכם שלא באו בשלמות כדרך כותב תשובות לשאלות, שביום ששי היו נשאלות והיום קצר לעיין כל הצורך ואם לא יועילו להלכה והיו לעורר לב הצעירים אשר כמוני ולב התלמידים לחדודי בעלמא".¹⁷

והנה כבר הוכחנו במקום אחר,¹⁸ על ידי השוואה מדויקת בספרות השאלות והתשובות של חכמי ירושלים באותה תקופה, כי רוב השאלות הנמצאות בספר הלכות קטנות של ר"י חאגיז¹⁹ נמצאות באותו הנוסח כמעט מלה במלה בספר

¹⁶ הקדמה לשו"ת הלק"ט, חלק א'.

¹⁷ השווה דברי ר' משה גלאנטי בספרו, קרבן חנינה (ויציאה ת"ס, נ"ה ע"א): "כמהר"ר יעקב חאגיז נר"ו בקש לעורר את החכמים הסרים אל משפעתו בבית מדרשו הטהור והקדוש ככית מדרשו של שם ועבר כמה שרבים בתורה ובראשם הראב"ע ז"ל נתקשו...".

¹⁸ עיין: ר' שמואל נארמיאן ותקופתו בירושלים, עמ' 3-4.

¹⁹ בעיקר בחלק א', שכן בחלק ב' הוסיף, כפי שהוא מציין, שאלות שנתעוררו אצלו באופן מיוחד.

משפטי צדק של ר' שמואל גארמיזאן, שהיה אחד מהזקנים, בתשובותיו של ר' יעקב מלכו (כתביד חיד"א) ובתשובותיו של ר' משה נ' חביב שהיו תלמידים באותה ישיבה, אף-על-פי שאין בידינו כל תשובותיהם. בודאי אם יתגלו תשובות נוספות של החכמים הנ"ל או של שאר חכמי הישיבה ותלמידיה עלולים אנו למצוא את אותה התופעה. ראוי לציין גם כי אחת מתשובותיו²⁰ של ר' משה נ' חביב זה, תלמיד ביהמ"ד, שנבדקה ע"י חזקנים מנחה אותה ר' שמואל גארמיזאן ומתוכה רואים אנו יפה את השאיפה לחנך את התלמידים ב,אופן וסדר הכתיבה. הנה כי כן הוא כותב: וכתב על זה כמו שהובא בגמ' וכו' זה לשון נער ובער רהי הוליל (-הוה ל' למימר) כראיתא בגמ' וכו', רמלתא דהובא מפוסק זה לפוסק אחר שייך לומר הביאו פלוני וכו', אבל מלתא דאיתא בגמ' שייך לומר כראיתא בגמ' "וכן עוד ביטויים שאלה. ר' משה נ' חביב עצמו הורה אח"כ בביהמ"ד והיה לתלמיד-חבר של רבותיו כמוכח משאר התשובות שהשיב ר"ש גארמיזאן אליו ובהן הוא נזהר מלפגוע בכבודו.

ג

מורי ביהמ"ד ותלמידיהם. החכמים והתלמידים ששימשו בבית מדרש זה, היו כפי שראינו מגדולי התורה. מלבד ר' שלמה אלגאזי, ר' משה גלאנטי, ר' אברהם אמינו, ר' אברהם אבן חנניה ור' שמואל גארמיזאן נמנו כנראה בין הזקנים גם ר' יצחק בוטון,²¹ ר' יעקב מלכו ועוד חכמים אחרים החותמים על האגרות שבנספח. מבית מדרש זה יצאו גם תלמידי חכמים ידועי שם. וזכיר את הידועים לנו: ר' משה אבן חביב שישב על כסא הרבנות בירושלים, מחבר ספרי הלכה המשמשים, בעיקר בענייני אישות, מקורות חשובים ביותר; ר' יוסף אלמושנינו,²² רבה של קהלת בילוגראדו ומחבר ספר תשובות, עדות ביהוסף; ר' חזקיהו דריסילוא בעל הספר, פרי חרש,²³ שהוא אחד החיבורים היסודיים על השלחן-ערוך; ר' חיים אבואלעפיה²⁴ בונה טבריה; ר' דוד הכהן²⁵ בעל רעת קדושים; ר' יוסף בן מרדכי הכהן;²⁶ נתן העוזתי²⁷ ור' משה חאגיז. אף הרופא

²⁰ שו"ת, משפטי צדק, ירושלים תש"ה, סי' נ"ב. קול גדול לרמב"ם, ירושלים תרס"ז, סי' ע"ז, מ"ט ע"א. כאן הושמטו הדברים שיבואו להלן.

²¹ חתום יחד עם החבורה הזאת על אגרת אחת שהיתה בכת"י בידי הרב חיד"א (שם הגדולים, ערך שמואל גארמיזאן).

²² משנת חכמים, סי' תרכ"ב, קי"ט ע"ד: כמפורסם שהרב הגדול מוהר"ם בן חביב ז"ל... א"א ז"ל הוא שמשון כץ והיה תלמידו מובהק... והרב המובהק מוהר"ר יוסף אלמושנינו אב"ד בק"ק בילוגראדו ז"ל היה מחלוצי צאצאיו שפירושו מדרש בית יעקב.
²³ שה' בערכו.

²⁴ חתן אלהים, חיים אבואלעפיה, אומיר תצ"ח, קונטרס התקנות, תקנה י"א.

²⁵ עיין מש"כ ב, סיני' שם עמ' ש"י.

²⁶ שהביא לדפוס, בשנת תס"ח, את הספר, וזכר שלמים לרבו ר' משה גלאנטי. עיין בשער הספר: אחד מתלמידי בית המדרש הגדול אשר היה בירושלם ע"ק תו"ה החכם הנעלה... יוסף בכמה"ר מרדכי הכהן זלה"ה; שם ב' ע"ב אומר ר"ם חאגיז: שמע לב... כאשר ראיתי לאחר מתלמידי בית מדרשו מדרש בית יעקב אשר היה בירושלם.

²⁷ רחמים, קורות היהודים בתורכיה, חלק ג'.

5 here

והפרנס המהולל ר' רפאל מרדכי מלכי, הצטרף בעת בואו לירושלים לחבורת ביתהמדרש.²⁸ תלמידים אלו הם שניהלו אח"כ את הקהלה בירושלים והשפעתם על עיצוב דמותה היתה מוחלטת. אין ספק שאז הורם מצב התורה בא"י לגובה שרק עם תקופת גירוש ספרד היה כמותו. תקופה זו היא תקופה עשירה ביותר בתולדות הספרות הרבנית, הן ספרות השו"ת והן ספרות הדרש. והרבה מספרים אלו משמשים עד היום כספרי יסוד בהלכה ונלמדים בישיבות שבכל העולם. הדור ההוא הקים תלמידי חכמים מפורסמים בתורה ובחכמה שמלאו תפקידים חשובים בחייהם של הקהלות היהודיות במזרח. גדולי ישראל שקמו לאחר זמן זה בירושלים (מבית המדרש, בית יעקב, פ"ר י"ה) קבלו את תורתם מפי תלמידי הישיבה הזאת. שמה של הישיבה התפרסם בכל תפוצות הגולה. רבני מצרים מודיעים באגרותיהם לקהלות ישראל כי בית המדרש, היה משקה מימיו נאמנים לכל באי עולם וממנו יוצאה אורה לעולם במקום היכל דביר ואולם יפרצו מעינותיו וילכו יונקתיו ויפרחו פארותיו במעיני החכמה והשקה את כל פני האדמה;²⁹ ונתקיים... בימים ההם כי מציון תצא תורה וגו' כאשר מפורסם לרבים כי מציון הלך באמת יצאו תלמידים הרבה שהיו גדולי ישראל בעלי הוראה שרי חמשים ושירי מאות ושירי אלפים אלופינו מסובלים אשר קצת מהם ומתלמידיהם... חיים עד הנה ועוד שנים רבות יחיו ונרם לא יכבה.³⁰ יהודי הגולה נשמעו להוראות שיצאו מבית-הדרין שבירושלים, שנתרכזו בתוך בית המדרש הזה, ואליו פנו חכמי ישראל שבתפוצות.³¹ אפשר אולי לומר כי בית המדרש, בית יעקב היה בזמנו בית המדרש הגדול ביותר במזרח.

על מאורעות מיוחדים שעברו על הישיבה מימי ייסודה ועד מותו של מנהלה הראשון ר' יעקב חאגיז בשנת תל"ד אין אנו יודעים. אולם ידוע כי כמה מחברי בית המדרש הזה היו מתנגדים חריפים לשבת-רצבי ולשיטתו ועמדו בקשר לכך עם חו"ל. ויש להניח שלא נמצאו בין באי ביתהמדרש תומכים או אוהדים לכת הנ"ל. אף על פי, שכאמור, היה נתן העוזתי נביאו של ש"צ, מתלמידי בית המדרש. ר' משה גלאנטי, חותנו של ר"י חאגיז, שניהל את הישיבה משנת תל"ד עד יום מותו בכ"א שבט שנת תמ"ט,³² היה אמנם תחילה בין אלה שהתנגדו לנקוט בפעולות ממשיות נגד ש"צ אולם אח"כ היה אף הוא בין אלה שרדפוהו ובקשו להשמיד את כתתו.³³

²⁸ חתן אלהים, שם, דף קמ"ט. ²⁹ עיין בנספח א, עמ' כ-כא.

³⁰ שפת אמת, שם, והשווה דברי מלכי לעיל עמ' ד.

³¹ בשו"ת, קול גדול, אנו מוצאים שאלה ששלחו מתם מעיר ברומא העיר המהוללה יע"א אל ציון עיר אלהינו אל בית דין הגדול שבלשכה... (סי' ס"ח, ל"ט ע"א).
³² קרבן חנינה, הקדמה: והתורה נשכחת ממני בעצלות ידיים וטירות הומן ועול הצבור ועול החברים והתלמידים המקשיבים לקולי בבית המדרש הגדול ה"ה מדרש בית יעקב. עיין גם בהקדמה ל, זכר שלמים: היום שלמתי נדרי שנדרתי בשנה שעברה להיות קובע את יום הששי לכתיבה... ממה שהיה מתחדש אצלי בשאר ימי השבוע בלומדי ספר עם התלמידים בני הם ה"י ועם החברים אלופי ורעי המקשיבים לקולי כי הם בעתה... והגדר הנזכר יהיה נמשך עוד שנה תמימה מהיום יום הששי מסדר ויקרא אל משה תמ"ז עפ"י התנאי המוכר בנדר השנה שעברה. - על שנת פטירתו עיין, שפת אמת, י"ח ע"ב.

³³ תולדות חכמי ירושלים, ח"ב עמ' 59.

ר' משה חאגיז ותעמולתו לטובת הישיבות בירושלים. הידיעות על גלגלי בית המדרש, בית 'עקב' לאחר מותו של ר' משה גלאנטי בשנת תמ"ט משוקעות ב"ב מכתבים שנספחו לספר, שבר פושעים" שפירסם ר' משה חאגיז בשנת תע"ד נד חיון, קארדו ואיליון.³⁴ המכתבים האלה קדמו למחלוקת שפרצה בין חאגיז וספיחי שבתי צבי הנוכחים, ואין להם מע ישר עם גוף הפולמוס, אלא שמתנגדי חאגיז הוציאו מנרתיקם כתב פלסטר נגדו כתוב בידי אחרים ממנהיגי ירושלים ורבניה המחזיקים אותו בקשר עם פעולתו לטובת חידושה של ישיבת בית 'עקב'. כוונתם של מתנגדי חאגיז היתה להראות שמא ומקדם היה מחרחר ריב. לשם הגנתו ראה חאגיז צורך ברבר לגולל לפניו את מגלת המכתבים שמתוכם יוצא שרבו מצדיקיו, וביניהם גם מתנגדו כעת, ר' שלמה אאיליון. במכתבים אלה משחק עמלו הכביר והממושך של ר' משה חאגיז לפתוח שערי 'בית 'עקב' הסגורים ולהניח יסוד לישיבה חדשה. לאסונו תוך כדי פעולתו לטובת הישיבות הסתבך חאגיז בסכסוכים אישיים עם אחרים ממנהיגי ירושלים ורבניה שעלה בידם לשים לאל כל עמלו. על יסוד המכתבים האלה אנו ניגשים לתאר את פרשת מלחמתו של ר' משה חאגיז לטובת בתי המדרש בירושלים.

בסוף ימיו של גלאנטי נחלעו כנראה סכסוכים בתוך בית המדרש שסיבתם לא ברורה. אפשר שרצו להכנס אליו יסודות שנטו אחר ש"ז ושבימי ר"י חאגיז הקנאי העז לא העזו לעשות זאת. עם מותו של גלאנטי התפתחו הדברים בצורה יותר רצינית והביאו לבסוף לחיסולה של הישיבה כליל. תחת גלאנטי היה צריך להתמנות נכדו ר' משה חאגיז. בשל דעתו התקיפה וקנאותו מצא כנראה התנגדות מצד אותו המיעוט שנחשד בנטיה אל כתתו של ש"צ. יתכן שאלה הם הרבנים שטענו שאין לקבל את מועמדותו של חאגיז מאחר שנמצאים בירושלים, גדולים ממנו.³⁵

³⁴ שבר פושעים וחטאים... הני תלתא דפורענותא: חיון, קארדו, אאיליון - בנימטריא פושעים' (מתוך שער הספר). הספר הוא בלא סימון הדפים ויש בו כמה חלקים, כל חלק נועד כנראה לחלק לקהל בפני עצמו. האגרות נמצאות בחלק האחרון בדפים [מד-נה]. למורפורנו ולבריאלי, למשל, שלח חאגיז תחילה את המכתבים האלה בלבד. על דרכי הפצתם הוא כותב: וכל מה שמצדנו נדפס אני הייתי נותנו בחנם בלא כסף ובלא מחיר ומחלקו תחלה על אנשי העיר ואח"כ משלחו לחוץ כדי שאם יש אתם טענה שיעריכו אותה ויבחנו נא דברינו תוך לעיר' (עין בחליפת המכתבים בין ר' משה חאגיז ור' שמעון מורפורנו מאנקונא שפירסם ישעיה ונה, קובץ על יד' סדרה חדשה, ספר ב, עמ' קפה). - מפני ריבוי החומר על הרבה מהאישים הנוכחים באגרות לא אתעכב כאן אלא על אלה שהידיעות עליהם הן מועטות ועל אלה שאינם נודעים משום מקור אחר.

³⁵ מוכח מתוך דברי חכמי ירושלים (נספח א, אגרת י"א): 'וברוך ה'... אשר לא השבית גואל להרבנים הנו' כי לו נאה ולו יאה ולו תיאות המלוכה בדינא ובדינא... הוא קודם לכל אדם אעפ"י שיש גדולים ממנו גם בנדון דידן שבת לאל יתברך שהחכם הנו' ממלא מקום אבותיו ביראה ובחסידות'.

הם פנו אל יעקב אלוריש³⁶ חתנו של ויגה שנתמנה לאחר מותו לאפוטרופוס על כספי הישיבה, לעקב את מינויו של חאגיז. אלוריש הפסיק, כנראה בשל כך, לסלק את ההוצאות של בית המדרש. הישיבה התחילה להתפרק, הרבה מהתלמידים עזבו ופנו לעסקים למצוא פרנסה לבניבתם.³⁷ תחילה חשב חאגיז כי רובם של רבני ירושלים העומדים לצדו יוכלו להכריח את האפוטרופוס לחדש את משלוח הכספים. אולם לאחר שעברו חמש שנים ולא נענו החליט לנסוע לליוורנו ולדפוק על דלתות בעלי הכסף.³⁸ הוא נסע דרך מצרים, כי שם היה צריך, לפקח ולהשגיח על עסקי... אמר. במצרים בא במגע אישי עם אישים חשובים והשתדל לערבם בדבר. הם עודדו וחזקו את רוחו של חאגיז ועמדו לעזרתו במלוא כחם. כשנסע לליוורנו קבל אגרות מרבני קהיר, אלכסנדריה ורוחיה שבו הם פונים אל חכמי ליוורנו לבוא לעזרתו. ולמען ירושלים לא ישקוטו - הם כותבים - עד אשר יבנה ויכון ההסגר הלו להשיבו לאיתנו; הם מבקשים לחייב את האפוטרופוס לתת את, ממוןהקדש להקדש התורה והמצוה כאשר צוה מר חמיו ז"ל ויתן לכסף מוצא כרי שיתחדש ההסגר.

פעולותיו של חאגיז בליוורנו כמעט ונשאו פרי. אולם לפתע, בשנת תנ"ז, הריץ מספר קטן של חכמים מירושלים מכתב לליוורנו בחתימת ארבעה רבנים ששמותם אינם ידועים לנו.³⁹ היו אלה בודאי אנשי אותו חוג שגרף ע"י משפחת חאגיז. במכתב הם תובעים מראשי הקהלה שלא למנות את חאגיז בשום תפקיד איזה שהוא לא רק על עסקי בית המדרש, בית 'עקב' אלא גם על כל עניין אחר כי הוא, כסיל ובער', ולא די שהחריב צפת בלשונו הרע אלא גם את ירושלים מבקש להחריבה.⁴⁰ ומעולם הכרנוהו מחרחר ריב לשון אפעה נחש שרף ועקרב

³⁶ ויגה נפטר כנראה בשנת תמ"ב כי בשנת תס"ז כותב חאגיז (שפת אמת, כ"ז ע"ב) שמלאו כבר לאבדן ההקדש, ע"י היורשים והאפוטרופסים, 'זה היום כ"ה שנים ועד בפרט'; ושלא בצדק מסיק מכאן ריבלין (ליקוטים' עמ' 46) שהישיבה התקיימה עשרים וחמש שנים.

³⁷ עיין נספח א', אגרת נ'.
³⁸ כשנסע ר' חזקיה דייסיליה לליוורנו ואמסטרדם בשליחות ירושלים טפל גם הוא בדבר, אולם אין בידנו פרטים על פעולותיו (עיין נספח א', אגרת ד').

³⁹ המכתב נתפרסם ב,מודעא רבה' ו,אגרת שבוקין' שהוציא חיון נד המניח, בא"י לא נמצא שום טופס מספרים אלה וע"כ אינני יודע מה תכנס המדוייק. ההבאות ממכתב זה הם עפ"י הקטעים המועטים שפרסם גרץ (חלק ח', ציון ו'). - רחאנים שהבדיל בטעות בין בימ"ד זה לישיבת בית 'עקב' כתב (בספרו חלק ד', עמ' 344) כי הטעם למחלוקת היה ש,רבני ירושלים המחזיקים בהסגר בית 'עקב' התרעמו שאם יפתח הסגר ויגה מחדש יתמעטו הלימודים והתלמידים מישיבתם על כן כתבו דברי נאצה נד המניח'.

⁴⁰ גרץ שם עמ' 599. כוונתם בזה היא בודאי על המחלוקת שהיתה בין קהלת צפת ודורו ר' אברהם גלאנטי (עין להלן). - גרץ כותב שאחד התחומים על המכתב היה ר' אברהם יצחקי ו,שהחומי המכתב היו באמת אנשים חשובים ונקלים הם כתבו עליו מרורות כי פתח מכתבים ענשלו מירושלים לאמסטרדם כי פגע בכבוד חותנו הר"ר מ' מלא(כ"י וכו'); ברם יצחקי חותם על אגרת אחרת בעד חאגיז (אגרת ו') שבה מנים חכמיירושלים נמרצות את מעשיהם של אותה כת מבוטלת ומצד שני משבח חאגיז מאד את יצחקי בכל ספריו. קשה איפוא ליישב סתירה זו. ושם המכתב שנתפרסם במודעא רבה הוא מווייף, לכל הפחות בחלקו. או שמא מכתב זה

עד מלא שקר וכזבים... לכן מעתה... אנו חתומים בית דין גורין שלא ימסרו בידו שום מינוי... לא מהמדרש הישן של הגביר וויגה ולא שום מדרש או הסגר מחודש אשר [מזה] כמה ימים שמענו מגדבת כהר"ר אברהם נתן ושמענו הנער הלז מטפל לזה והרפס רף מתוכה שלא לשם שמים... אבל זה הנער מחריב ארצות גם חרבת צפת... לכן כל המחזיק בידי חוויא דרבנן... ישכנו נחש כי הוא נותן יד לפושעים. על השפעת המכתב על חכמי ליורנו אנו קוראים באגרתם לחכמי אמשטרדם שבו הם אומרים כי ההתנגדות לחאגיז באה על אודות השררה שהיה רודף אחריה להיות ראש ישיבה מהסגר של ר' רפאל די וויגה... וביד אלה נטורי קרתא כתב אחד מירושלים במרת חרם שלא ימסרו בידו שום מינוי.⁴¹ אולם החלק המכריע של חכמי ירושלים הריץ מכתבים בזכותו של חאגיז. כנראה שגם בליורנו נתחלקו הרעות, והכחות המתנגדים נמצאו בשווי משקל. בשנת תס"ב נדלו הסיכויים להקמת הישיבה מחדש כי באותה שנה אנו מוצאים את חכמי ליורנו שולחים רץ מיוחד לא"י ובפיהם הבקשה למנות ממנוים ומורשים עבור הישיבה. חכמי ירושלים בחרו ב.הגביר אברהם סולימה ובניו שיעמרו לימין משה זרוע תפארתנו. למחר לשלחו... להחזיר העטרה ליושנה. הם מיעצים לצרף אתם את ר' סעיד ברדע. הם שלחו לאישים הנ"ל, שטר הרשאה חתום ע"י חברי הישיבה לשעבר ורבני העיר, ומקויים בבית דין. על הפעולות שנעשו לאחר מכן לא ידוע לנו. אולם בסופו של דבר הצליחה הכת שכנגד לבטל את הדבר. ועל כך כותב חאגיז⁴² בשנת תס"ז - במרירות לבו: -

ולולי שאמרו: ריבך ריב ואת רעך וסוד אחר אל תגל, הייתי מגלה מהמלות והחמסים שנעשו בקצת מהערים לכולל שבאי... כאשר קרה להקדש הגבירים בני ויגה הנזכרים, שבין אותו הסך עשרת אלפים שהניח בליורנו ובין אותו הסך שנשאר בבנק של ויניציאה בין היורשים והאפוטרופסים שנחמנו עליהם וגבאי א"י שמינו הקהלה והקדש זה היום כ"ה שנים ועד בפרט נאבד הקרן והפירות... והם לא כן נתן ה' להם לב לדעת ועינים לראות והיו כלא היו כאשר אבאר בארוכה על הספר ובדיו העומד בשעתו חמנו עוד מעט קט אם לא יתוקן על צד היותר טוב בהצלה פורתא מיהא עסק זה של הגבירים בני ויגה הנז' להוציא לאור קצת ממה שטרחתי בו בעשר אצבעותי ולא נהנתי באצבע קטנה ואברתי ימי ושני להחזיר עטרת התורה ליושנה.

עוול חמור זה שנגרם לו לרבי משה חאגיז נרם לכל אותה האגדרלמוסיה שנתחוללה אח"כ מסביב לחיון קארדו ואאיליון. כשראה חאגיז שמתנגדיו הורסים

שלפניו הוא מוויף, כי בין החתומים נמצא גם ר' משה נ' חביב שנפטר בשנת תנ"ז, היינו שלש שנים לפני שנכתב המכתב. אבל נשאלת שאלה אחרת: כיצד העיז לעשות כדבר הזה בשעה שדבר מותו של נ' חביב נתפרסם מאד בגולה ואף יצחקי היה מפרסם הכחשה ע"כ. האם אפשר שדברי האשמה שמטיל חיון בספריו על יצחקי באו כתוצאה מהכחשתו של יצחקי? נראה שהדבר רחוק מן האמת.

⁴¹ שם עמ' 599.

⁴² שפת אמת, כ"ז ע"א.

את אשר הוא חושב לבנות נתמלא יאוש מר והתחיל לפרסם ברבים וגם להרפס דברי פולמוס עם יריביו. גם יריביו לא טמנו ידם בצלחת ורצו לנקום בו בדרכים שונות, אף במלחמתו הכנה במחשבי התנועה השבתאית. על דבר זה הזהירו בעוד מועד חכמי אמשטרדם - ביניהם גם אאיליון עצמו - בשעה שקבלו מכתביתרעומות מחכמי ליורנו על חאגיז (בשנת תס"ט), ואמרו:

הם היו גרמא בניקין דינע בעשר אצבעותיו ומאומה אין בידו זה כמה שנים שהוא חוץ למקומו מקום הקדש דאין אדם נתפש על צערו וחשב באיתן קשתו והרבה להשיב אפו ברמיה זו ומרוב צרותיו אמר אברהם וירוח לי אפתח שפתי ואענה.⁴³ דברים אלה שנאמרו זמן רב לפני פרוץ הפולמוס בינו ובין אאיליון מראים לדעת שחכמי אמשטרדם הבינו לרוחו של חאגיז מרהנפש וידעו שתרעומותיו היו בצדק, כי הלא שנים רבות אבד האיש בפעולותיו למען ירושלים עיר מולדתו ועל כך הקדיש את כל כחו ואונו ובסופו של דבר גמלוהו אנשי ירושלים רעות. עצם היותו נודד בחוץ-לארץ ממקום למקום והתרחקותו ממולדתו הוסיפו לו סבל על סבל ואף איש בעל אורך רוח - בנודד לאופיו הלוהט של חאגיז הלוחם והקנאי - לא היה יכול לעמוד בנסיון ולבלום פיו לנוכח מה שעוללו לו. ואולם חאגיז שקונן תמיד על סבלה של ארץ הקודש מצא קצת נחומים בפעולות התעמולה שלו להסברת הערכים הנצחיים שלה בפני אותם החוגים העשירים שהתחילו להתבולל בארצות העמים לשכוח את צור מחצבתם ולהתכחש לארץ אבותם. הוא הקדיש את עטו לכך וכתב את הספר, שפת אמת שהוא אחד הספרים החשובים והנעלים ביותר שנכתבו על נושא זה. ואכן פעולותיו לא היו לשוא. הרבה מתכחשים עמדו על טעותם והבינו שגם אם יחיו היהודים בשלוה בארצות נכר חובה עליהם לדרוש את שלום הארץ הקדושה ההיא ואת שלום יושביה כי זה אחד התנאים שבהם תלוי כל עצם קיומו של עם ישראל.

ה

אברהם נתן

עם ביטולו של בית המדרש, בית 'עקב' בירושלים, סמוך אחר פטירתו של ר' משה גלאנטי, השתדל ר' משה חאגיז למצוא נריב שיקים בכספו בית מדרש אחר בירושלים. ואמנם הצליח להשפיע על גביר ידוע בשם אברהם נתן שיקבל על עצמו להספיק את הסכום הנדרש להחזקת ישיבה. א. אברהם בן חיים נתן, היה יליד שאלוניקי, עסק במסחר ותעשייה והתעשר עושר רב. בגיל העמידה התיישב ברשיד,⁴⁴ מרכז מסחרי בתקופה זאת. יהודי רשיד

⁴³ נספח א', אגרת י"ב.

⁴⁴ Rosetta, ב.פה' המערבי של הנלוס. ד"ר מ. ולנשטיין במאמרו על ר' משה עבאס (מלילה' א 57) כותב שאין חוסר על תולדות היהודים בעיר זו במאה ה'י' אלא מתוך כחה' של עבאס. אולם דוקא על תקופה זו שהיא תקופת הפריחה של העיר, יש חומר חשוב ורב בספרות השו"ת.

עמרו בקשרימסחר אמצעים עם איטליה ותורכיה. וגם נתן הקים סניפים לעסקיו בארצות אלו, מסחרו פרץ והיה לאחר מעשרי מצרים הגדולים. נתן היה אצל ברוחו ונדיב לב, חמך בתלמידי חכמים ורצה להרבות תורה בישראל. הוא נתן את ידיו להקמת ישיבות שונות בארצות המזרח ונרב סכומי כסף גדולים להרפסת ספריהם של חכמי הדור.

כשיצא חאגיז למצרים בשנת תנ"ה ביקר, כאמור, גם ברשיד ונתאכסן בביתו של ר' דוד גרשון, רב הקהלה, שקבלו בכבוד גדול. ר"ד גרשון היה תלמיד חכם גדול בתורה ובעל השפעה עצומה על בני קהלתו ובהשפעתו הסכים נתן לגרס סכום כסף גדול, שלשים אלף ריאליים, להקמת הישיבה.⁴⁵ ולא עוד אלא שהחליט להוריש לה אחר מותו את כל עזבונו.⁴⁶ את הכספים לא הקדיש בשביל קהלת ירושלים אלא באופן פרטי לישיבה,⁴⁷ ואת ר' משה חאגיז מינה להנהלתה. כגברים מינה את אברהם סולימה ובניו, סוחרים עשירים מליורנו.⁴⁸ נתן כתב, שטר הקדש שאושר בבית דינו של ר"ד גרשון ועדיו היו, החכם הנעלה כמה"ר דוד רעואלי ושמואל יעבץ תושבי רשיד.⁴⁹

את הכסף היה חאגיז צריך לקבל מידי סוכנו של נתן, אברהם סולימה, בליורנו. בהיותו שם קיבל חאגיז חלק מהכסף שכן הוא כתב שהניח, כתבים... מופקדים ביד הנביר אברהם סולימה ובניו תושבי ליורנו עם עיקר הנכסים שבאו מידו לידי לשם הת"ח שבא"י כאשר כל זה מפורסם לרבים. פעולותיו של חאגיז נעשו תחת השגחתו, או, לכל הפחות בידיעתו, של רבני ליורנו. במכתבו משנת תנ"ח כתב ר' שמואל קושטא, אבי בית הדין של ליורנו, לר"ד גרשון כי חאגיז, יגע בכחו ואנו להביא הדבר לידי גמר טוב על ידי עושה המלאכה ה"ה הנביר כהר"א עטיאש נר"א אשר באמת היה הכל מוכן ומוזמן לסעודה ועל ידי נגמר הכל עם הכהר"א עטיאש להתחייב בכל מה שהוא שואל כהר"א נתן. לעטיאש זה, שהופקד גם הוא על הגשמת הדבר, היו כנראה קשרי מסחר עם נתן. בכסף היו צריכים לקנות נכסי דלא נידי בליורנו, ומן הפירות יכללו את צורכי הישיבה. כל פעולה שנעשתה הודיעו עליה תחלה למקדיש עצמו. באחד המכתבים שקבלו מנתן נאמר שיש ביד המורשים רשות לקנות רק בסכום של ששת אלפים ותשע מאות

⁴⁵ חאגיז לא חשב לחדש את ישיבת בית יעקב בכספו של נתן, כך יוצא מאגרת ט': במיניו שנתמנה - חאגיז - בהסגר הנביר וינה והן במיניו שנתמנה לכשיתייסד הסגר הנביר הר"א נתן.

⁴⁶ הקדיש לנבוכה כמסירה להדיוט כמותי שלשים אלף ריאליים לשעתן עם שארית נכסיו אחר מותו כאשר כל חכם לב יראה מהמכתבים שהנחת מופקדים ביד הנביר אברהם סולימה ובניו תושבי ליורנו. שפת אמת, כ"ז ע"א.

⁴⁷ נספח א', אגרת י"ב.

⁴⁸ עם סיום כתיבת הסאמר מדמן לי לראות ב.תולדות חכמי ירושלים' (מלואים) לט' עמ' (37) כי בארכיון של עננו בירושלים נמצא, שטר ההקדש שעשה נתן בשנת תנ"ו ואני מפרסמו בסוף בתור, נספח ב'.

⁴⁹ שפת אמת' שם. - רעואלי עבר אח"כ לקהיר.

ריאליש אשר נתקבלו כבר. את היתרה יש להעביר שוב ליד עטיאש. תנאי זה הוא אינו בהתאם ל.שטר ההרשאה שבו נאמר כי יש בידם, לקנות הבתים מכל סך השלשים אלף. נתן ביקש גם לשלוח לו את השטרות, בלי חתימה כרי שיראה אותם. אחד המורשים עמד על הסתירה הזאת והתנגד לפעולה בטרם יתברר הדבר, ואמר כי לדעתו דבר זה קרוב להפסד ורחוק לשכר. ר"ש קושטא חשב לתמו שדבר זה נעשה לא מתוך ערמה אלא מתוך אידיעות, חוקי השררה של המקום. על כן פנה לר"ד גרשון שיבקש מנתן לכתוב, הרשאה החלטית... שתעשה העסקא הנ"ל כדל'. עבר זמן רב וחכמי ליורנו לא קבלו תשובה על מכתבם. התחילו לחשוש ולחשוש בעניין וכרי שלא יתבטל, קנו בשנת ת"ס חלקת ארמה גדולה ע"ש ההקדש. ר"ש קושטא מיהר להודיע זאת לגרשון.⁵⁰

מתוך קומץ הפרטים שבידינו אין אנו יכולים לעמוד היטב על השתלשלות הדברים. אפשר כי השניו בדבריו של נתן בא כתוצאה מרכילות ולשון הרע מצד אותו חוג שעליו דובר בפרק הקודם או שחיון עצמו בהיותו ברשיד הביא רבתו של חאגיז לנתן. ואולי גם סירובו של אותו מורשה לפעול בא ע"י רמז שקיבל מנתן. על ההקדש הזה ידעו מתנגדיו של חאגיז, שכן במכתבם הנ"ל הם אומרים: אנו חתומי בית דין גזרין שלא ימסרו בידו שום מיני... לא מן המדרש הישן של הנביר וינה... ולא שום מדרש או הסגר מחודש אשר כמה ימים שמענו מגרבת כהר"ר אברהם נתן ושמענו הנער הלז מטפל לזה... חזוק להשערה זו יש גם באגרות שלפניו שבהן נמסר כי חאגיז יצא את ליורנו בשנת ת"ס ונסע לרשיד, כרי לתקן מה שקלקלו פריצי הדור... בלשונם חרע והוצאתם רבת הארץ רעה אל הנביר אברהם נתן המקדיש. גדולי הקהלה בליורנו מיהרו להודיע לנתן כי אין אמת בדבריהם של חכמי ירושלים, ויסיפו עוד שגא אותו על כי כל אשר הוא עושה ה' מצליח בידו וכי מצא חן בעיני הנביר הר"א נתן ויפקדוהו על ביתו. אולם בסופו של דבר בטל נתן את צוואתו זו הראשונה וכתב צוואה אחרת שבה חילק את עזבונו לא רק לירושלים אלא גם לשאר ארבע ארצות, לבנין ישיבות בסאלוניקי, להרפסת ספרים ולקרובים.⁵¹ הכסף, שכבר ניתן וחלקת הארמה נשארו ע"ש ההקדש של ירושלים. חייא נחמיה חיון בספר הפולמוס שלו, הצד צבי' כותב: וברח - חאגיז -

⁵⁰ ע"י נספח א', אגרת י"א.

⁵¹ על שתי הצוואות וחקיותן עיין ביתר פירוט בשו"ת, משאת משה' לר' משה ישראל, קושטא חק"ב, חלק ג' סי' ל"ג דף ק"ז ע"ב ואילך. שלשה מגדולי הרבנים במצרים והם: אברהם מנסון, ישועה נתן ושלמה אלנאי (השני) אשרו את הצוואה השנייה, אתם הסכים גם ר' משה ישראל. ר' דוד גרשון אמר לפסול את הצוואה השנייה, למט' עלה (?) דמילתא שלא ישנו דבר מקמייתא. שם ק"י ע"ב. הישיבה בירושלים הוקמה שנים רבות אחר מותו ואחר מות ר"מ חאגיז. ברשימת הישיבות שפירסם פרומקין (תולדות חכמי ירושלים חלק ג', עמ' 40) מוכרת ישיבת, חסד לאברהם' שנוסדה בשנת תק"ז, על ידי המקדיש ר' אברהם נתן וע"י הראש ר' דוד פארוז. את הידיעות הללו העתיק מ, זכרון שמות הקדושים והמחזיקים אותם. ישיבה זו היא היא ישיבת חסד לאברהם ובנין שלמה' שהיתה קיימת עד ערב המלחמה העולמית הראשונה. עיין הסכמת ר' דוד פארוז לס', דרך ישרה' לר' ראובן אברהם, שאלוניקי תקמ"ה. - עפ"י האמור כאן אין מקום להשנתו של ריבלין על פרומקין (מלואים' שם).

אל ארץ מצרים שם העיר ראשיד ושם נגב דעת הבריות ודעת המקום ומעל בקדשים של הקצין ר' אברהם נתן ועדיין מנחים וזריהם בכי יות'.⁵² כשלוש שני זה הרבה את צערו של חאגיז והיה מעתה מיואש מתכניותיו להקמת בתי המדרש בירושלים. על כך הוא כותב⁵³ במרדכיו:

ואברתי ימי ושני להחזיר עטרת התורה ליושנה על יד הקדש הגביר אברהם נתן מרשיד שגם בו הצליח מעשה שטן לטורדו מן העולם,⁵⁴ ובאמצעות אנשים אנשי בליעל עיכבו ההקדש עד היום שלא כדן ושלא כשורה, ולהיות כי אין אדם דן עם מי שתקיף ממנו עד הנה החרשתי ואהי כמחריש עוד ימים מספר לראות אולי יש תקוה שיתבררו ויתלבנו הדברים על פי אמיתותן שאין על ההקדש הזה צד פקפוק כל עיקר... ואם ימור ה' בחיים אפרסם הדבר בכתב ובעל פה בראיות ברורות ועדים נאמנים שחיים הם עד הנה... ואם איזה אדם אחר שידע בדבר ההקדש הזה לאיזה סיבה מחמת קנאה או שנאה אם תחרות שיש לו לא ירצה לגלות באמת אשר ידע בו עונו ישא... אך אמת יהגה חכי ויעיד עלי בורא עולם כי ידי היתה כיד עניים בהקדש הזה, שהומנתי עליו לגבאי ופקיד ומשגיח וזכיתי בו לשם הת' ורשעים שבלבלו וערבבו דעת המקדיש הם ישאו את עונם יקבע את קבעיהם נפש ואני את נפשי הצלתי... ולא אנוח ולא אשקוט עד אשר אם עשיתי מה שמוטל עלי ובפרט כי בזה תלוי חזרתי לארץ מולדתי.

חאגיז לא פרסם משום מה את הדברים שאלהים הוא מרמו גם לאחר מות המקדיש, שעוד לא היתה כל אפשרות להחזירו מדעתו. על תוכן דבריו שהובאו למעלה הוא חזר בספר אחר⁵⁵ שפירסם שנים רבות אח"כ, ואלה הם:

והמטיב עקלקלותם וכל אותם שקלקלו את ההקדש הנו' [של וויגה] וכיצא בו, אותם שהקדיש על ידי הגביר המנוח הר' אברהם נתן מרשיד, שהיה לו לקבוע בע"ק ירושלם ת"ו עם היונת] שהנחש⁵⁶ השיאו להפך צנורות השפע לפי דעתם מקדושה לקדושה ה"ת הוא היודע אם לעקל או לעקלקלות] ולפניו ית' גלוי דכל מה שעשה נח"ש זה לא היה אלא מחמת קנאה... וכל זה איננו שוה לו כי ת"ת דרבי' קבוע עם תלמידים] כמו שהקבעתיו ממה שלמדתי מדרכי אבותי ז"ל והם בטלוחו, לא יאבה ה' סלוח לכל פועל רע יען שכל מה שקלקלו לא היה אלא מחמת קנאה שנאה ותחרו', כמו שגלוי ומפורס' בפני בור[א] עולם ולפני גלוי, רק שאין בידי למחות ומניח אני משפטם ודינם לבעל המשפט... כי אלהינו היודע כל הנסתרות בו מובטח אני על שכרי הטוב שרציתי להטיב להגביר הנו' וללומדי תורה שירביצוה בק"ק ע"ק ירושלם ת"ו.

⁵² הצד צבי, אמטדרס תע"ד, התנצלות הרב המחבר 'נ' ע"א].

⁵³ שפת אמת, שם.

⁵⁴ לא במשמעות מות כי הלא בשנת חס"ז היה נתן בחיים, אלא בהוראת נטייה מן הדרך הטובה.

⁵⁵ משנת חכמים ס"י שניב, ע"ו ע"ג.

⁵⁶ אפשר שהוא מרמו כאן על שמו של נחמיה חזקוני, שמונימח.

ב. מן הכסף שהקדיש נתן להדפסת ספרים באו ברפוס בחייו: שני ספרים גדולים של ר' חיים בנבנשת, רבה של אומיר, שני ספרים של ר' משה ו' חביב, רבה של ירושלים, וספר 'תקוני הזהר'.

בשנת תע"ד נסע המרדכי יונה בן יעקב אשכנזי מזאלאויץ, שהקים בקושטא ביתדפוס משובח, למצרים כדי לקבל את הדפסת הספר 'גנת ורדים' של ר' אברהם הלוי רבה של מצרים. רבני קושטא שהשתרלו להדפיס את 'כנסת הגדולה' של ר"ח בנבנשת מסרו בידו מכתב, להגביר המרומם שב גם ישיש אוהב התורה ולומדיה... אברהם ו' נתן, והרי תמציתו:

על אודות שמועה טובה אשר שמענו כי רום מעלתו נרבה רוחו אותו והקדיש סך מנסיו וכוונתו רצויה לזכות בהם את הרבים כי חפץ חסד הוא על כן הוא לנו לגלות און מעלתו... כי זה ימים קמנו ונתעורר להוציא לאור... כנסת הגדולה... והרפסנו חלק ממנו והשאר נשאר כלא... אנה ה' לירינו שבעל הרפוס... כה"ר יונה אשכנזי ה' מוביל דנא העיר ה' את רוחו ללכת לארץ מצרים להתפטר להדפיס ספרו של הרב כהה"ר אברהם הלוי ז"ל⁵⁷ אמרנו... להודיע... אם ירצה מעלתו שיתגלה ויאיר הארץ מכבודו ויקרא על שמו ויפטר עם המרדכי הלז להדפיס הנשאר מחלק י"ד... החותמים בקושטאניא בסדר למען יברכך ה' אלהיך בכל מעשה ידך שנת היא הרע"ת אותי ושלום. אברהם קמחי, יאודה רחאניס, חיים קמחי, חיים אלכפאנדארי, אליהו אלכפאנדארי.⁵⁸

ברשיד התגורר אז ר' יהושע שונינה, מתלמידיו של ר' משה ו' חביב בירושלים, ואחיו העשיר אברהם שונינה. שני אישים אלו שהיו ממקורביו של נתן המליצו גם הם על הדפסת הספר. נתן נאות לכך. חלק יורה דעה נגמר ברפוס בשנת תע"ו, ו' שיווי כנסת הגדולה' על יורהדעה יצא שנה אח"כ, בשנת תע"ז.⁵⁹ נתן חשב להוציא גם את שאר החלקים אלא שבינתיים השקיע את כספיהם בקדש אחרים. אולם הוא חשפיע על ידידו ברוך בנבנשת נכרו של ר' חיים בנבנשת שהיה חשופי הקהלה ברשיד לתת את הוצאות הדפוס עבור שאר החלקים.⁶⁰ החלקים האחרים נדפסו אחרי זמן רב אבל לא בכספי ברוך אלא ע"י גדיבים אחרים.

⁵⁷ חלק ב' נדפס בשנת תע"ז, ואחריו נדפס חלק א', בתע"ז. ספרו 'יאיר נתיב' - בתע"ח. - ואין של המרדכי למצרים עורר את חכמי מצרים להדפיס גם את שו"ת 'מטה יוסף' לר' יוסף ו' בן משה הנזיר (עין בהקדמות של הספר: ח"א - תע"ז, ח"ב - תפ"א), ואת הספר 'ערך חפ' לר' יעקב קאשטרו (תע"ח).

⁵⁸ נדפס ב' כנסת הגדולה הנ"ל.

⁵⁹ בשער הספר הראשון כתוב: הספר, מונח בקרן זוית עד שהעיר ה' את רוח הישיש ו' פנים הגביר המרומם כהה"ר אברהם ו' נתן נר"ו בכמה"ר חיים, מיחיד ק"ק סאלוניקי נתן מושבו בק"ק רשיד, והוא בן חיל אשר עשה כהיום הזה להפריש ממנו לזכות את הרבים; ו' חשני: נדפס, ע"י תפארת שיבה הגביר המרומם על כל מעלה כהה"ר אברהם ו' נתן מושבו רשיד אשר הגדיל לעשות... לזכות את הרבים ועוד ידו נטויה ויבא את כל הכסף.⁶⁰ פני שלמה' אמירליו, סאלוניקי תע"ז, דרוש נ"ו, פ"ד ע"א: כן שמענו נתעוררו אחרים הקרובים אליו - אל נתן - במתנתו קדוש ה' הגביר נשא ורם על כל ברכיה בן בנו של ו' ברוך שאכלנו משלו... ונדר להדפי' כל כתבי הרב מר וקנו ז"ל ה' יזכרהו לטובה.

בעצת ר' יהושע שונינה הביא נתן לרפוס שנים מספרי רבו ר' משה נ' חביב. בשנת תפ"א יצא לאור ספרו הגדול, גט פשוט⁶¹ ושש שנים אח"כ, בשנת תפ"ז, הספר שמונת בארץ⁶². שני ספרים אלה נרפסו גם הם ברפוסו של יונה אשכנזי⁶³. לפני כן נרב נתן כסף להדפסת, תקוני הזהר⁶⁴ שהוגה ע"י מהר"ח⁶⁵.

ג. בכספו של נתן הוקמו ישיבות בשאלותיקי. לפני שנת תע"ז ייסד ישיבה ובראשה העמיד את ר' יוסף דוד שהיה רב בק"ק קשטיליא (ידוע כמחבר ספר השו"ת, ביתידוד⁶⁶). בשנת תע"ז נתן כסף לבניידישיבה ב.ק"ק ציציליא ישן. בראש ישיבה זו עמד, כנראה, ר' שלמה אמירליי (מחבר שו"ת, כרם שלמה⁶⁷). בכ"ח חשון חונך הבית, ר' שלמה אמירליי דרש, לחנוכת הבית אשר פעל ועשה והפריש נרבה מכיסו וממונו להטיל מלאי לכיסן של ת"ח לקבוע ישיבה בכל יום בק"ק ציציליא ישן יע"א, ה"ה הגביר המרום זקן ונשוא פנים כה"ר אברהם נ' נתן בכמה"ר חיים זל"ה, תושב רשיד אשר מאז מקדם היה תושב פה שאלותיקי יע"א⁶⁸.

נתן לא הקפיד על כך שבישיבה זו יקבעו מקום תלמידי חכמים הלומדים גם בישיבות אחרות. כנדר זה חשב אמירליי שיש להרבות תורה בישראל ע"י זה שהתלמידים יהיו לומדים אך ורק במקום זה. על כך הוא אומר בדרשתו: רצוני שיהיה לו – לאברהם נתן – חלק בראש בכל מה שלומדים כל הת"ח בכל ישיבות שאלותיקי יע"א, ולפי שכבר תיקן ישיבה אחת בעולם זה ימים מועטים מבעלי תורה וגדולה היא לאלדים, ועל ראשם מלמעלה אחי יפת הגדול ויוסף הוא השליט ה"י, ואם אותם הת"ח יהיו רוצים לזכות לב' שלחנות, א"כ לא נעשה עצתי שיהיה הגביר וזכה בכל לומדי התורה בכל הישיבות שבעירנו לכן אמרתי פנים חדשות יבואו לכאן⁶⁹.

על סדרי ישיבות אלו וקורותיהן אין בידינו לעת עתה פרטים נוספים. – אברהם נתן נפטר ברשיד בשנת תפ"ה וכבוד גדול עשו לו במותו. במקומות שונים הספידהו ור' יוסף דוד אמר עליו דבריהספר ב.קהל קדוש קאשטיליא, בשאלותיקי⁷⁰.

61 בשער הספר, גט פשוט נרשמו הדברים הבאים: אשר הקדיש סך מסויים להדפיס ספרי הקדש, נותן ונחר ונותן ועיין גם בשער הספר, שמונת בארץ.
62 מרא' יערי העירני על ספר זה וגם על מאמרו, שלשה דורות של מרפסים אשכנזים בקושטא, קרית ספר, כרך י"ד עמ' 241 והלאה, שנאמרו שם כמה דברים דומים.
63 פני שלמה, דרוש נ"ו, פ"ג ע"ד.
64 שם, פ"ד ע"ד.
65 על שמועה כי באה מפטירת הגביר המרום המחזיק ידי לומדי התורה כמה"ר אברהם נ' נתן תנצב"ה בסדר וארא כ"ח לח' טבת שנת התפ"ה. יקרא דשכ"י, לר' יוסף דוד, שאלותיקי תקליד, דרוש צ"ג, קפ"א ע"א.

נספח א'

תכנון של האגרות

א. רבני ירושלים למברי הקהילה במצרים – שנת תנ"ד:
... על דברת אשת חיל הרבנית מרת מרים ת"ס בת הרב... כמוהר"ר משה גאלנטי זצוק"ל... כי אביה הרב הנזכר נתן סך מה מנכסיה ביד הגביר כה"ר יצחק הכהן ידיע קוטינא⁶⁶ נר"ו בתורת עסקא לה לשמה... והגביר הנ"ו היה שולח לה מידי שנה בשנה מפסח לפסח... כתנאי שביניהם... אך עתה זה שנתים אשר פסק... ואף כי אחרי מות אביה הרב הנזכר... חפשה חפוש מחפוש עד שקבצה מכסף חובב ושמלות סך מאה גרוש'ש אריות ונתתם לעה"ק צפת תוב"ב להעלות לה שכירות מידי שנה בשנה... גם אלה... זה שנתים אשר עזבה ושכחה... ומרוב רוחקה וצערך שלחה את הבן... החכם השלם... כמה"ר משה חאגיז נר"ו... לבקש מזור למכתה ראשי הקהילה במצרים מתבקשים לעזור לו בעניין זה. על האגרת חתומים: דוד יצחקי, משה נ' חביב, עובדיא אהרן חיינו, יוסף חזן, שמואל הכהן, יעקב מולכו, יום טוב צהלון.

ב. רבני צפת לירושלים – שנת תנ"ז:
... על דבר המחלוקת שהי[ת] בינינו ובין כמהר"א⁶⁷ גאלנטי נר"ו פאריה דאתרא, [כבר הודענו] ע"י רץ מיוחד, ושם נאמר ששמענו דברים הדברים שכתב כמהר"א גאלנטי בחברת אחינו ושרינו החכם השלם הדיין המצויין כמה"ר נסים רוזיליי נר"ו והחכם השלם בש"ק כמה"ר משה חאגיז נר"ו, ועתה ידענו והוברר לנו כי אותם בני בליעל הגידו לנו דבר שקר וכזב... אדרבה פופן הוכיח על תחלתן אשר רצו כצבאים לעשות רצון קונם ונכנסו בעובי הקורה

* ע"י לעיל עמ' י, הע' 34.

66 במצרים נודעה, בזמן הגידון כאן, משפחת כהנים בשם קוטינה. אפשר שטעות דפוס ויהא בטקסט שלפנינו. יוסף הכהן קוטינה הוא הראשון שיש בידינו ידיעות עליו. הוא היה המעאלי' של העיר רשיד (רחיטא). עיין: גנת ורדים, חלק ב, אבן העזר כלל ג, סימן יד, פ"א. מה היה תפקידו של המעאלי, אין אנו יודעים בבירור. רחאנים (קורות היהודים בחורכיה, חלק ב, עמ' 386) חושב שהיה, חוכרהנמלי. מסתבר שהיה לו למעאלי תפקיד חשוב בקהילה היהודית, כי כפי שנראה מתוך אותה תשובה היה ביתיהדין במצרים מקבל את דבריו כמסמכים ונאמנים ביותר. משרה זו עברה בירושה לבנים. בנו של יוסף, הגביר החכם ונעלה כה"ר אברהם הכהן ידיע קוטינה יצ"ו היה גם הוא, המעאלי' של רשיד יע"א ושם יצ"ו, מה ע"ג. סמוך לזמן כתיבתה של תשובה זו, של ר' אברהם הלוי רבה של מצרים, נסתר יוסף קוטינה (עיין בדרך מו ע"ג) אולם אין לדעת מתי נכתבה התשובה. – שם אביו של החיטוריון היהודי הידוע ממצרים, ר' יוסף הכהן סמברי ידיע קטאיי, היה יצחק, וסמא הוא יצחק הנזכר בתעודה שלפנינו וגם פה בא שם המשפחה בטעות, כי גם הוא היה כהן. וסמא בן אפרס לשער שיוסף סמברי היה נכדו של יוסף המעאלי.

67 – כבוד מורי הרב ר' אברהם. פרטי הדברים על המחלוקת שבין קהלת צפת ור' אברהם גאלנטי מבוארים ב.גנות ורדים' חלק ב', קושטא תע"ז, דף צ"ד.

לתוֹךְ השלום ולדבר האמת. חתומים: שמעון גוייוזו, יוסף ביֹואש, יצחק נעמיאש, יצחק עלמני, יאשיהו ו' נחמיאש, מנחם גוייוזו, חייא גבריאֵל.

ג. חכמי מצרים לרבני ליורנו: ... כהר' עמנואל אירגש⁶⁸ נר' וכהר' רפאל די מדינה נר' וכהר' אברהם דיל ריי⁶⁹ נר'. - שנת תנ"ז: - כתב המלצה על, החכם השלם, בן של קדושים כמהר' משה חאני... הפך עליו בלהות הזמן... תחת אשר מלפנים... שליו היה בביתו... שוקד על למדו יום ולילה... בהסגר שתקנו ויסרו הגבירים ומעולים כהר' רפאל⁷⁰ ויגא ואחיו ז'ל. דאחר שנתבקש בשיבה של מעלה הרב אביו ז'ל, לא השבית לו ה' גואל והיה מחזיק בתורתו בבית מדרשו של הרב הגדול זקנו מהר"ר משה גאלנטי זצוק"ל, וכשנתבקש בשיבה שלמעלה הרב זקנו זלה"ה, נתרדלל ההסגר הנז' כי פסקו אנשי דמים מלשלוח להסגר הנז' ההספקה שהיו נהגים לשלוח להם מרי שנה בשנה, ונשארו הת"ח הלומדים בהסגר הנז' בלי משען ומשענה וילכו איש לאהלו לבקש מחיה לנפשו ולהמציא טרף לביתו.⁷¹ גם האיש משה... הוכרח בעל כרחו שלא בטובתו לצאת מארצו וממולדתו ארץ צבי ירושלם עה"ק ת"ו ולרכוב אניות... ולהשגיח על עסקי הרבנית היא אמו. ויהי בהיותו במקומות אלו גמר בדעתו ועל פ' עצת הזקנים עלתה הסכמתו ללכת למחניכם קדוש, כי זאת היתה ראשית סבתו ועיקר יציאתו מארץ אחוזתו... אשר על כן, אליכם המצוה הזאת... למען ציון לא יחשו ולמען ירושלם לא ישקוט עד אשר יבנה ויכון ההסגר הלו, להשיבו לאיתנו ולהושיבו על כנו כמשפט הראשון אשר

68 אביו של המקובל ר' יוסף אירגאס. ר' מלאכי הכהן כותב עליו (בהקדמה לספר דברי יוסף) לבנו הנ"ל, ליורנו תקיב, ב ע"א: אשר עד שבה חקנה הוא שפט את ישראל וכל מעשהו באמונה להוציא לאור משפטים.

69 ר' משה חאני מוכירו בהערותיו לשרת, הלכות קטנות' (חלק א, סי' עח, ח ע"א): שלחתי להביא ה'... כנסת הגדולה' מאצל האוהב והשונה בהלכות הגביר החכם כהר' אברהם בר דוד דיל ריי נר'.

70 גביר בשם זה באמסטרדם נזכר ע"י ר' דוד דייסילוא בהקדמה לספר, פרי חדש' של אביו (חלק א, אמסטרדם ת"צ): הגביר דגמיר וסביר משכיל ונבון... משה רפאל דאויניא'. אולם ברור שאין הוא רפאל שלנו.

71 כדברים האלה כותב תלמיד הישיבה, ר' יוסף הכהן, בהקדמה לספר, זבח שלמים' (אמסטרדם תס"ח, ב ע"ז) לרבו, ר' משה גאלנטי: באו נחזיק טובה להיראים... כאשר היו מלפנים מחזיקים בבית המדרש הגדול אשר בירושלם תוב"ב באמצעות וסיוע הספקת הגבירים המעולים... אברהם ישראל ויגא ואחיו כהר"ר יעקב ויגא זלה"ה אשר בנו להם דירת ועלי בקביעות בית ועד לחכמים על יד הגאון הגדול מארי דמתניתינ' כמהר"ר יעקב חאני זלה"ה אשר בנה נטע כרם ויוכל עפריו חמיו הגאון המפורסם... משה בכמהר"ר יהונתן גלאנטי זלה"ה אשר קם תחתיו הרבה עד יום חרבן שנמרה מרה ונתקדש משה בשיבה של מעלה ונחרבה בתיהם של צדיקים הנזכרים וננזר על בני ציון היקרים להיותם גולים... כי הנה הצרות הצורות אשר עלו ובאו אחר פטירתו על כל יושבי הערים הוא דבר אשר לא היה לעולמים... ויהי כאשר יצא יצאתי גם אני כאחד מהם טרוד אחר פרנסת אנשי ביתי... עד באוי פה אמסטרדם' וכו'.

היה משקה מימיו נאמנים לכל באי עולם והשקה את כל פני האדמה. ונא... לחלות פני הגביר ונעלה כהר' יעקב אלזריש נר' חתנו של המלאך רפאל בעל ההסגר הנז' להחזירו לקרמות'.

חתומים: ישראל רומאנו, דוד חיים בית הלחמי, אברהם הלוי, משה גבריאֵל.

ד. חכמי רשיד לרבני ליורנו הנ"ל - שנת תנ"ז. נתפרשו שמותם [של רבני ליורנו] להיות שגנה אותם הרב כמהר' חזקיה די סילוה למורשים בכח הרשאותו להוציא משפט ההסגר הקדוש אשר היה בעה"ק ירושלם תוב"ב.

על דברת החכם השלם, אוריין ובר אוריין ובר אבהן מוכתר בכתר שם טוב שלשלת יוחסין' כמהר' משה חאני נר' בן... כמהר"ר יעקב חאני זלה"ה אשר נודע שמו בשערים כי הפליא והגדיל תושיה בבית המדרש הקדוש אשר תקן ויסד הגביר המלאך רפאל ויגא ואחיו זלה"ה... והרב הנזכר כל ימיו השתדל בכל כחו להרביץ תורה בישראל וה' עמו שהלכה כמותו בכל מקום, כי משם יצתה הוראה לישראל... ואחרי מות משה [גאלנטי] עבר ה' נחרב [ההסגר] עד היסוד... ונחתם הבית המדרש נסגרו דלתותיו, ועם כל הכתבים שכתבו מתם לחתן הגביר ויגא ולמורשים תשובה אין להביא... ויהי היום הוכרח כמהר"מ חאני הנז' לצאת ממחיצתו... מחמת הצרה הזאת... והן מחמת כי נפטרה נות ביתו... והן מחמת כי היה לרבנית המעטירה היא אמו ת"ם דררא דממוא... וכאשר בא משה לקראת האיש הלזה וימצא אותו שבור⁷² גמר בדעתו לכתת רגליו למחנה קדש... לראות איך יפול דבר ההסגר הנז' אשר יסרו הרב מר אביו ז'ל. חכמי רשיד ממליצים לעזור לחאני בפעולתו זאת. חתומים: דוד גרשון, דוד רעואל, שבתי נאווי.

ה. המלצה כנ"ל, חכמי וגדולי אלכסנדריה (נאראמון). חתומים: לוי לאניאדו חיים, יוסף בכהר"ר בנימין הלוי ס"ט ז'ל, יעקב פראגי מהמה, חיים סראנוס, לוי די ליאון, יעקב אשכנזי⁷³ סעדאן (ו) מכלוף צלח; בכתב נצרי⁷⁴ חתומים אלה: סוחרי ואלי הארץ הלועזים: משה מאגורו, גראסיא דיו ליאון ר'ל חננאל, יעקב מאגורו, דוד ראבילו, אברהם די אליהו וואס.

ו. חכמי ליורנו לרבני ירושלם - שנת תנ"ט: -

מאתנו יצאו הרברים לחלות את פני רום מעלת ידידנו זה משה... שיעלים

72 בהיותו באיטליה נשא אשה אחרת, את וינטוריינה בת אשר חפץ. עיין: ונה, ע"פ קס"ט.

73 שבור - פושט רגל.

74 אולי הוא, החכם השלם כמהר' יעקב אשכנזי יצ"ו שזכר ע"י ר' מרדכי הלוי בשו"ת דרכי נעים' (אורח חיים סי' ד, ו ע"ג)?

75 ר'ל - לטיני.

עיניו כאלו לא ראה בכתיב האף והחמימה שבאו מק"י מחנה קדשם מארבעה חכמים ונבנים המוללים בכבוד תורתו אשר לא כדת, כי בקושטא קאמינא זה האיש משה דלי ומדלי ומשקה חיי לאחרני וחמיד ראינוהו מכניס עצמו בעובי הקורה לקרב התועלת הן לכוללות קק"י עה"ק הן לפרטות יחיד סגולה שבה באופן שראינוהו שכונתו רצויה למלאות חרבות ירושלם... וכבוד האנשים החותמים כנגדו במקומו יהיה מונח כי חששנו להם מחטאת... וימשך ח"ו נזק גדול לכוללות הקק"י. חתומים: יעקב ישורון לופיס, גרשון טילקי, שמואל קושטא.

ז. ר' שמואל קושטא לר' דוד גרשון, רבה של רשיד - שנת תנ"ח: -
על דבר אמת מעסק מצוה זו רבתי היא מהקדש שהקדיש הגביר הר"ר אברהם נתן יצ"ו אשר פה הרבה יגיעות יגע החכם השלם... משה חאגיז גר"ו בכחו ואונו להביא הדבר לידי גמר טוב על ידי עושה המלאכה היה הגביר כהר"א עטיאש גר"ו, אשר באמת היה הכל מוכן ועל ידי נגמר הכל עם הכהר"א עטיאש להתחייב בכל מה שהוא שואל כהר"א נתן. אמנם בשעת מעשה אחד מן המורשים רצה לזכות את עצמו ולראות כל כתבי הכהר"א נתן אם היו שוות לדברי ההרשאה, ובהיותו מדרק בכל דברי כתבו ראה שהיה סותר את דבריו אשר כעת לא היה יכולת ביד המורשים לקנות לו בתים בסך אשר שלח משומת ששת אלפים וחשע מאות, כאשר נראה מההרשאה, שצריך לעשות השטרות ולקנות הבתים מכל סך השלשים אלף ואח"כ למסור כל הסך ביד הר"א עטיאש, ושנויים רבים כאלה. הלא גם אחד שאומר כר"א נתן שישלחו השטרות אשר יעשו בלי חתימה כרי שיראה אותם, ופה בשטרות הגוים הוא דבר דלא אפשר לעשות בלא חתימה. לכן אחד המורשים סירב ולא רצה להשפל עצמו בדבר הזה אשר הוא אצלו קרוב להפסד ורחוק לשכר. הן עתה הארון כמלאך ה' צבאות ראה יראה שמצוה רבתי כזאת לא תחבטל בשביל יחיד, ובפרט שהעיכוב לא בא לא מצד הר"א עטיאש ולא מצד שאר המורשים כי אם מסיבת הר"א נתן היחיד הגו'. ופה נראה לנו כי לא בערמה עשה את הדבר הזה הר"א נתן כי אם דוקא מחסרון ידיעת מנהג מקומות הללו. ולכן הסכמנו שהחכם הגו' יתעכב פה עד אשר יבא דברו הטוב של המקדיש. ועם מעכ"ת עצה ותושיה להשתדל עם המקדיש...

ח. חכמי ירושלם לרבני ליורנו - שנת ת"ס. כנראה תשובה על מכתב ו': -
לא טובה השמועה אשר שמענו כי אנשים רקים ופוחזים בני בלי שם הרחיבו פיהם... לדבר תועה על... כמהר"ר משה חאגיז גר"ו... ומה מאד תמהנו איך נהיה הדבר הרע הזה... כי זה האיש משה נזר אלהיו על ראשו... מורע האב חרע האם רבנן תקיפי וחסידים אשר מתורתם אנו חיים והוראתם היוצאת לארבע רוחות העולם... וגם כי הוא פקיע ומומחה שלם בכל... מי הוא זה ואיזה הוא אשר יקרב הלום לקראת נשק ואיגנו אוכל... וכל הפוסל פסול וראויים הם לזיפה עד דכה לחרפה ודראון עולם. לכן באנו לחלות פניהם על הדין צורבא מרבנן רשפיר שומעניה וכל מום לא היה בו מיום הולדו... ישניחו עליו בעין יפה לכבדו ביתר שאת ויתר עז כי ראוי והגון הוא לכל כבוד שבעולם...

חתומים: חייא אברהם בכמהר"ר אהרן די בוטיין זלה"ה יאורה הכהן, משה נ' חביב, אברהם יצחקי, חנון נבון, שמואל הכהן.

אחר אישור ביה"ד של אמשטרדם נמצא קטע זה:
כל הקיומים הללו נעשו בשנת תס"ט, כשבא לידם אותו כתב שכעת הדפיסוהו החצופים במודעא רבא דף גע"א, ולקמן תמצא עוד מ"ש בארוכה בכתב י"ב המתחיל: משכן החכמה, ולהיות כי בשנת ת"ס הוכרח זה משה האיש ללכת לרשיד כדי לתקן מה שקלקלו פריצי הדור, אורזים הם לה' בלשונם הרע והוצאתם רבת הארץ רעה אל הגביר אברהם נתן המקדיש הידוע כתבו ארבעה גבירים מאלי הארץ, היה הר"ר דוד ויזינו וה"ר אברהם פיניאזי וה"ר יעקב סארמינטו וה"ר דניאל קורדובירו, עדות נאמנה מכל האמת במה שהוא אמת שתמצאנה חקוקה בין טופס כתבי הלעזי ואזי כתבו גם כן שני רבני וקני הארץ אחריהם ז"ל.

ט. אנו ח"מ מקיימין ומאשרין כל החתימות הכתובות מעבר לרף בכתב נוצרי מאת גבירי ואלי הארץ הזאת... שבאמת כל מי שמכיר את מעלת זה האיש משה ידידינו כאשר הכרתוהו פה בהיותו מתגורר עמנו זה היום קרוב לחמש שנים וראינו טוב מדותיו ודעותיו ומעלותיו טוב עם אלהים ועם קדושים נאמן... בודאי שלא יאמין עליו את הדברים הזרים אשר ברו מלבם אויביו חנם וצריז מחמת קנאה... וישמח משה במתנת חלקו הן במינוי שנתמנה בהסגר הגביר ונהה הן במינוי שנתמנה לכשיתיישר הסגר הגביר הר"א נתן... ליורנו ת"ס. אני עמנואל בכמהר"ר דוד פראנסיש זלה"ה מעיד ומקים הג"ל.

י. ר' שמואל קושטא לר' דוד גרשון - שנת ת"ס: -

השנאה ששונאים קצת אנשים את ידידינו זה משה... על כי כל אשר הוא עושה ה' מצליח בידו וכי מצא חן בעיני הגביר הר"א נתן ויפקדוהו על ביתו וכל יש לו נתן ביד הסוחר טוב הוא הגביר הר"א סולימה ובניו... גם צריך לאודועי איך מרת הקרקע אשר מכר אדוניהו הדוכוס הגדול יר"ה להאנשים הגו' על שם המקדש של הגביר נתן הנזכר הוא במקום יפה עד מאד מכל שאר המקומות שקנו רבים מגבירי ואלי הארץ יען הוא נגד רחוב העיר ונהה יפה ורענן טוב למראה ולאכול ממנו פרותיו כשיבנו בו הבתים.

יא. תשובת רבני ירושלם לחכמי ליורנו, שנת תס"ב: -

על דבר אשר שלחו מתם מכת"ר איש מיוחד בכתב מיוחד לרבני ומנהיגי ע"ק ירושלם ת"ז, ושם נאמר להם שיעמידו ממנים ומורשים מאת גבירי מחנה תהלתם לפקח ולהשגיח על דבר ההסגר... ונהה... רבני ומנהיגי ע"ק סלקו ידם מענין

76 ממספחה ידועה באמשטרדם, אוסיר וליורנו. ספר, נגיד ומצוה' שנדפס באמשטרדם תע"ב, נדפס. על ידי הבחור יצחק בן הגביר אברהם די לה פיניאזי יצ"ו. ואולי אחד הם.

77 בטופס שלפני לא נמצאים המכתבים האלה שנכתבו בכתב לטיני.

זה בפרטות וכתבי הרשאה כוללת למחנה תהלתם על כל מין הקדשות וצוואות ועזבונו... הן עתה אנחנו ח"מ אשר מקצתנו הח"מ נתגדלו אנחנו ואבותינו במדרש בית יעקב הנזכר ולנו משפט הבכורה... ומעוטנו הח"מ פנים חדשות באו לכאן... ראינו... משה חאגיז... קודם לכל אדם אעפ"י שיש גדולים ממנו... שהחכם השלם הנו' ממלא מקום אבותיו ביראה ובחסידות... ובכן הסכימה דעתנו, דעת כולם שזה לטובה, להעמיד ממונים ומורשים בעדנו להגביר המרום... אברהם סולימה הוא ובניו ה' לפקח ולהשגיח על בית מדרשנו... ולעמוד לימין משה זרוע תפארתנו... ואם יכשר בעיני הגביר הנו' לספח בפקידות ההסגר הנו' להחכם המרום כמהר"ר סעיד בררע נר"ו בחברת החכם השלם כמהר"ר חאגיז הנו' הנה מה טוב. חתומים: שמואל הכהן, משה חיון, חנון נבון, שמשון גומץ פאטו, יאורה הכהן, יאורה פיירו, יצחק אריה, יעקב אריה, חיים משה קארינאל.

יב. ביתהדין שבאמשטרדם לרבני ליורנו, שנת חס"ט. תשובה על מכתבם

נגד חאגיז: -

לא יכול רוחנו להתאפק שלא לערוך דברינו לפני מעכ"ת, מה עלה על לבם ומה ראו על ככה לכתוב דברים קשים כגידים... לומר שאנו סומכים ומחזיקים ידי מרפסי ספרי מינין, וראי תברא, לא כך היא הנוסחא, אלא אנו עומדים בפרץ וסומכין ומחזיקין כל ברק --- ומעתה נבא לסדר הטענות שטען החכם [חאגיז] הנו', כי כוונתו היתה רצויה למקום, לבקש התועלת לבית אלהינו ית', אבל בראותו כי מקצת יחידים ממחנה קדשם כתבו עליו שטנה ושלחו רץ מיוחד על זה גם לע"ק ת"ו אשר ע"כ כתבו מ"ש מהתם, ואף זו מן התוכחות שיוכיח בראיות ברורות דמוכרחים היו במעשיהם, ואין כאן מקום להאריך. הם היו גרמא בנויקין דיגע בעשר אצבעותיו ומאומה אין בידו זה כמה שנים שהוא חוץ למקומו מקום הקדש, ראין אדם נתפס על צערו, ותשב באיתן קסתו והרבה להשיב אפו ברמזיה זו, ומרוב צרותיו אמר ארברה וירוח לי... ועל דברת הכתב מחכמי ירושלם ת"ו שכתבו כנגדו מר"ח ניסן תנ"ח טען כי מלבד שהבאים על החתום בה לא היו חכמי ומנהיגי העיר... ששלשתן אינם אלא אנשים פשוטים וכו' ועוד הפריוז על המדה להכנס במקום שאפי' רבני ומנהיגי העיר לא היו רשאים להכנס יען הקדש וינה ונתן וכיצא הוא דבר פרטי רוכו בה הת"ח העומדים על הפקודים, דכל אחד יזכה בחלקו כמו שכל הרבנים המנהיגים הם מורים בפיהם דריא הכי הוי וההרשאה ששלחו לפקידיו א"י לא היתה כי אם לדרברים הנוגעים לכוללות עה"ק ת"ו --- והאידנא נבקשה ממעכ"ת ישימו לבם לפתגמא דנא דאם העלם יעלימו עיניהם ויתרשלו ידיהם מלחקן הרברים ולמתקן בפה כל חי ידעו נאמנה כי זה יבא בגרו זה יבא בפשתנו וידליקו את הבירה ומרה תהיה באחרונה על חלול ה' ותורתו.

נספח ב*

צוואתו הראשונה של אברהם נתן

צוואתו זו של נתן, שעליה רמזתי למעלה, לא היתה בידי בשעת כתיבת המאמר. לשמחתי נעתר לבקשתי הסופר הנכבד מר ש"י עגנון, שבאוספו נמצאת תעודה זו, והרשה לי לפרסמה. תודתי אמורה לו על מרת עין יפה שנהג בי. הצוואה כתובה על קלף בכתב רש"י ספרדי. גודל הקלף: 21x33 ס"מ. הרבה אותיות נמחקו. במקומות שלחץ הסופר בקולמוסו על הקלף נשארו שם רישומי האותיות ויכולתי למלאות את החסר.

בפנינו עדים חותמי מטה, בא הגביר המרום, נבון נשא ונעלה, ירא אלקים, כה"ר אברהם נתן דמתקרי אברהם נ' נתן נר"ו, בן המנוח כה"ר חיים נ' נתן נר"ו, בהיותו עומד על בוריו כאחד [מב"א - מבני אדם] [המיושב בדעתו, ואמר לנו: הוו עלי עדים גמורים וקנו ממנו בקנין גמור ושלם מעכשו וכתבו וחתמו בכל לשון של זכות ויפוי כח ותנו ביד החכם השלם כמהר"ר משה חאגיז נר"ו והגביר החכם כהר"ר משה דאל בה"ה נר"ו והגבון ונעלה כהר"ר אברהם שונינה נר"ו והיקר ונעלה כה"ר רפאל בונים] [?] נר"ו, איך מחמת שרציתי ברצון נפשי ובהשלמת דעתי אני מקנה להם ארבע אמות קרקע שיש לי ואנבן אני מוכה להם כל נכסים שיש לי ומטלטלין ומעות מדורים בעין וכל מדי דמתקרי נכסי שזכו בהם לצורך ההקדש שאני מקדיש את כל נכסי הכל כאשר לכל לצורך הספקת בית ועד לחכמים כאשר כתוב ומפורש סדר הנהגתו בשטר פרטי⁸⁰, את הכל הקדשתי הקדש גמור מעכשו אם אמות על מנת שיהיה רשות בידי כל ימי חיי לשאת ולתת בהם ולאכול ולשתות בכלם או במקצתם ולעשות כל מה שארצה בין בגוף הנכסים בין בפירותיהן בין בקרקעות בין במטלטלין ומה שישאר מהם אחר פטירתי את הכל עד סוף פרוטה אחרונה הוא מוקדש לצורך ההסגר הנו' מעכשו אם אמות ועל מנת שאם ישאר אחרי זרע של קיימא יתנו להם סך חמשת אלפים אריות מראשית מעותי וב[?] יסתלק כח ירושתם, ועל מנת שאם יוכני השית⁸¹ לעלות לעה"ק ירושלים תוב"ב ולהקבר שם או בע"ק חברון או צפת תוב"ב, בכל מקום מא"י [?] מקומות אלו ששהיה פטירתי שיתנו להק"ק מאתיים אריות ושאר דברים המצטרכים לצורכי קבורתי והמצבה כפי כבודי, ואם יהיה ההסגר כבר עשוי יעשו בכל ליל ערב שבת משנת פטירתי מרת יום ולילה לעסוק בתורה כנהוג מהת"ח אשר יהיו קבועים

* ע"י לעיל עמ' יד, הע' 48.

78 א. ריבלין במלואים ל, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג', עמ' 37 העתיק בטעות: סאלכה.

79 הג'ל קורא: נונים, אולם האות ב' ברורה.

80 לא יכולתי לברר אם שטר זה נמצא באוסף עגנון.

81 -השם יתברך.

בהסגר ויתנו להם פרס מיוחד סך עשרה מ'כ⁸² בכל לילה לכל אחד, ואם לא יהיה עדיין ההסגר מיוסר יבררו עשרה ת"ח מהמובחרים שבעיר לעסוק בתורה במקום פטירתי ויתנו להם הפרס דהיינו עשרה מ'כ לכל א' בכל יום משבעת ימי אבלי הם עצמם יעשו הביאור⁸³ בכל ליל ע"ש ויתנו להם הפרס הנז', וגם יקראו הת"ח הנז' בליל ז' של פסח ובליל שבועות ובליל ער"ה ובליל יוה"כ ובליל הושענא רבא ובליל פטירתי והפרס כנו' לכל אחד בכל לילה מהלילות הנז', וגם יתנו להם כל ההוצאות שיצטרכו בכל הלילות הנז' משמן ונרות וכיוצא, וגם יתנו בכל שנה מריוח מעותי סך אלף מ'כ לצורך שיק[בצו] לקרות לילה אחת על מצבת קבורת רחל אמנו תנצב"ה או על קבורת שמואל הנביא⁸⁴ תנצב"ה, הת"ח אשר יהיו בהסגר; וגם יתנו למוזנות אמי ת"מ⁸⁵ מדי שנה בשנה ולא יעבור מלתת לה סך מאה אריות כל ימי חייה ולאחר פטירתה יתנו ג'כ מאה אריות לצורך קבורתה והמצבה ולכל הדברים שיצטרכו לכבודה; וגם יתנו לנות ביתי ת"מ מאה אריות בכל שנה כל הימים שהיא עומדת לכבודי⁸⁶; וגם יתנו ליורשי סך חמש מאות אריות ובוזה סילקתי אותם מנכסי סלוק גמור מעכשו ואין [להם שום טענה] ותביעה נגדי אם באולי יבא שוב אחד מיורשי לעה"ק ירושלים תוב"ב ויהיה רחוק לפרנסה יש למורשים הנז' רשות לתת לו מ'כ [כוש] [ש] [לשים מ'כ בתורת נדבה מדי שבת בשבתו ולא עוד. ומעתה המורשים הנז' יש להם רשות גמורה ויכולת מספיק [לעשות]⁸⁷ ומהפירות יתפרנסו חכמי ההסגר הנז', דהיינו שיתנו המעות בעיר [ליגורנא או] בעיר ביניציאה או בעיר אמשטרדם לר[יוח ה]י[ו]ם] --- יוכלו לתתם כלם בעיר אחת מהנז' הנז' יחלקו אותם כפי ראות עיניהם במקומות הנז' אך בתנאי שלא יהיה להם רשות לשל[ם] [?] במעות הנז' לא להם ולא לאחרים, לא בכלם ולא במקצתם ולא לשאת ולתת בהם לא בדרך ים ולא בדרך יבשה אלא יהיו בידם מוכנים עד שיצא הדבר לאורה לתת המעות הנז' במקומות הנז' להספקת ההסגר. ואם יגור ה' בחיים לצאת מחשבתי לפועל ולקבוע ההסגר הנז' בחיים קיומי על נכון, כאשר עם לבבי, הם מחוייבים להתנהג במעות הנז' בהסגר

⁸² לא ידעתי פירושו.

⁸³ Vilai בלע"ז, ופי' ליל שימורים.

⁸⁴ דומני שזהו המקור היחידי שממנו אפשר ללמוד כי בתקופה זו לא מנעו המוסלמים את היהודים מלהכנס לקבר שמואל הנביא. זמן מה לפני כן היה הדבר, כנראה, בנדר איסור שכן בתשובתו של ר' שמואל נארמזאן (משפטי צדק, סי' ע"ד, ק"ו ע"ב) אנו מוצאים שאלה: מי שנדר להסתפר על קברי הצדיקים והגוים מנעים לישראל ליקרב על קברי הצדיקים מיבעיא לן עד כמה יקרב ויצא ידי חובת נדרו? בתשובתו כותב: אי הוה ידע הנדר בשעה שנדר שהגוים מעכבים ליקרב שם וההולכים שם לזיאר משתחווים מרחוק וראי חל הנדר ויעשה כמנהג ויקרב עד מקום שיש רשות ליקרב. יש לשער שהדברים מוסבים על קבר שמואל הנביא ומתוך התשובה מוכח שבאותו פרקזמן נאסר הדבר וטרם הספיק אפילו להיוודע ברבים.

⁸⁵ תבורך מנשים.

⁸⁶ כלומר: כל זמן שלא תינשא לאיש אחר.

⁸⁷ כאן, באמצע השטר, יש קרע לאורך הקלף.

שאקבע במקום שיכשר בעיני כפי מה שאסדר זולת שברבות הטובה לרב ירבו ולמעט ימעטו כפי חשבון, ואם ח"ו לא תצא מחשבתי לפועל שיבקש בעל הפקדון את פקדונו⁸⁸ הם ישתדלו בכל עז להביא הדבר לידי גמר טוב ויקבעו ההסגר הנז' בעה"ק ירושלים תוב"ב ע"פ התנאים שכתוב בשטר פרטי בענין הנהגת ההסגר[ות]... לשלוח את השטר הפרטי של ההסגר כדי שיחתמו עליו הת"ח אשר יתבררו להסגר וגם שיחתמו בו פרנסי ומנהיגי ורבני העיר החותמים באגרות העיר. ואם לא ירצו חושבי ירושלים וחכמיה לקיים התנאים כלם של ההסגר ככתוב שם הרשות ביד המורשים לקבוע אותו במקום היותר נאות מהנז' ארצות של א"י והמורשים הנז' יבררו ט"ו ת"ח שישבו בהסגר הבכור כבכורתו והצעיר כצעירתו איש איש על עבודתו ועל משאו והם מחוייבים בכל שנה ושנה בעת בא הפירות של המעות הנז' לקרות שטר זה כדי להעלות בוכרום כל התנאים הנז'. ועוד אמר לנו: אני רוצה שכל ספק שיסופק בלשון שטר זה או ייתור לשון או חוסר לשון יהיה נכון לזכות ויפוי כח ההקדש הנז' באופן שההקדש הנז' לעולם יהיה ידו על העליונה, וקבלו המורשים הנז' בפנינו להתנהג באמנות שמים ודלא להשנאה מכל התנאים הנז' לא בכלם ולא במקצתם וכך אמר לנו הגביר כה"ר אברהם הנז': שטרא דנא כתובה בשוקא וחחמה בברא כי היכי דלא תהוי כמלתא טמירתא, וקנינו מיד הגביר כה"ר אברהם הנז' קנין שלם וגמור מעכשו ובב"ד חשוב במדל"ב⁸⁹ על כל הכתוב עליו לעיל בכל חזוקי סופר ב"ד יב"צ⁹⁰ דלא כאסמ[כתא]... ודלא כטופסי רשטרי, מעצמו, מדעתו ומרצונו הטוב והגמור מבלי שום אונס כלל ע"ד הרשב"א ולח"ה. ורא תהי למיקם לעלם וחומר וחזק... שטרא דנא כחומר וכחזק כל שטרי כשטרי שרירי וקיימי דנהיגי בישראל כהוגן וכחקון חז"ל. והיה זה בשליש אמצעי לחדש חשון שנת חמשת אלפים וארבע מאות וחמשים ושש ליצירה פה ר' ש"ד, וכתבנו תלתא נסחי.⁹¹

מורה על כל הכתוב עלי לעיל
והרי הכל עשוי ומקובל ומרצה עלי

הצעיר דוד דעואל ס"ט הצעיר אברהם נתן יעקב פירון(?)⁹²

במותב תלתא כחדא הוינא אין בית דינא דחתומין לתתא. כד הנפק שטרא דנא
דמנא ואשרנוהי וקיימנוהי כרחוי ואתקיים

הצעיר דוד [גרשון] ס"ט. הצעיר שמואל לחמי שבתי נאווי ס"ט

⁸⁸ השווה מדרש משלי, הוצ' בובר, פרשה ל"א, אות י', דף נ"ד ע"ב.

⁸⁹ -במנא דכשר למקניה ביה.

⁹⁰ -יכון בצדק.

⁹¹ העתק זה מקורו מארכיון החכם באשי ר' יעקב שאול אלישר מנהלה של ישיבת חסד
אברהם (ע"ש של נתן). ז"א שהוא ההעתק שהיה בידי נתן עצמו ושנשלח לאחר מותו לירושלים.

⁹² למעלה (עמ' יד) הובאו דברי האגוז שעל השטר חתומים דוד דעואל ושמואל יעבץ.

אני גוזר בכח התורה שלא יוכלו לבטל הצואה הנ' ע"כ התנאים הנ' לא בכלה ולא במקצתה וכל המשנה מכל הכתוב לעיל בין יחיד בין רבים או הגורם לבטל צואה זו נחש כרוך על עקיבו ואנו נקיים

דוד גרשון ס"ט.

ע"ג הכתב: שטרא דנא מאת הגביר מחזיק ביד לומדי התורה כמהר"ר אברהם בן נתן תנצב"ה, שטרא דנא אשר פעל ועשה פעולת צדיק לפעלא טבא אמרי יישר.

אריה, רעבם, תל-אביב

שאלות עתיקות בתנ"ך*

לפרופסור אלכסנדר מארכס
בהערצה

מאת

ד"ר יהודה רחנשאל

מדרשה ללמודי היהדות, שיקאגו

מבוא

התסיסה הרוחנית בתקופת הגאונים, מלחמת הקראים בתורה שבעל פה והתקפות המינים השונים על התנ"ך עוררו התענינות בתנ"ך בין היהודים הרבנים. הפרושים ואחריהם התנאים והאמוראים התאמצו להשריש בקרב העם את האמונה שהתורה שבעל פה שוה בערכה לתורה שבכתב, ששתיהן נתנו למשה מסיני ולכן העדיפו את למוד התורה שבעל פה על למוד התורה שבכתב.¹ בעיקר החנח למוד המקרא בתקופת הגאונים. הגאון נטרנאי השני מבאר את המצב הירוד של למוד המקרא בזמנו בנימוקים כלכליים, ואלה דבריו: "וכיון שרבתה עניות ודלות וחוצרכו תלמידים להתפרנס ממעשי ידיהם ולא היו יכולים לעסוק בתורה תמיד... נסמכו על התלמוד בלבד ועזבו מקרא משנה".² עם התגברות התנועה הקראית נשקפה סכנה ליהדות המסורתית והיא הכריחה את חכמי ישראל לעסוק גם במקרא. היהודי הרבני של אותה התקופה הוכרח להודיין ביריעת התנ"ך ולהצטייד בתשובות מוכנות על השאלות והטענות של המינים השונים בכדי שידע מה לענות להם. בתקופת הגאונים נתחברו הרשימות השונות של כתובים המכחישים זה את זה עם התשובות בצדיהן. הגאונים חברו רשימות אלה בכדי שתהיינה מוכנות בידי כל אחד.³

הגניזה בקאיריה של מצרים הביאה לאור קטעים אחדים מתקופת הגאונים המכילים שאלות תנכיות. הכתבים האלה נכתבו בחרוזים ומציעים שאלות במקרא בצורה חרשה. גם סעדיה גאון חיבר בצורת חרוזים רומה תשובות למינים וקראים

* בזה אני מביע את תודתי העמוקה לד"ר ישעיה ונה על העזרה המרובה שקבלתי שנו בהכנת מאמרי זה לדפוס.

1 עיין ירושלמי שבת, פרק ט"ז, הלכה א': ת"ר העוסק במקרא מדה שאינה מדה... תלמוד אין לך מדה גדולה מזו.

2 תשובות הגאונים, ליק, 1864, ע' 20 (צ). על היחס של בוז ושנאה למלמד התינוקות בתקופת הגאונים ועל סבוטיו, ראה ש. ליברמאן, מדרשי תימן, 28; גנוי קדם, ח"ו, ע' 14.

3 עיין יעקב מאנן, "Some Midrashic Genizah Fragments", Hebrew Union College Annals, כרך י"ד (1939), ע' 339 וא'.

כט